

Η ΘΕΣΗ ΤΟΥ ΕΥΞΕΙΝΟΥ ΠΟΝΤΟΥ ΣΤΗΝ ΑΚΡΗ
ΤΟΥ ΓΝΩΣΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ ΚΑΙ ΟΙ ΠΡΩΤΕΣ ΕΠΑΦΕΣ
ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΜΕ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ,
ΣΥΜΦΩΝΑ ΜΕ ΤΙΣ ΠΡΩΙΜΕΣ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΤΩΝ ΜΥΘΩΝ

Η φαντασία δεν είναι το μόνο υλικό από το οποίο φτιάχνονται οι μύθοι. Σημαντική, αν όχι σημαντικότερη, είναι και η εμπειρία. Ανάλογα με το είδος κάθε μύθου, αν δηλαδή πρόκειται για αιτιολογικό, ιστορικό ή άλλο,¹ το γεγονός ή η ιστορία που αυτός διηγείται βασίζεται καταρχήν σε ένα φυσικό ή κοινωνικό φαινόμενο ή σε ένα γεγονός της απώτερης ιστορίας,² το οποίο βέβαια παρουσιάζεται με τρόπο αλληγορικό ή υπερβολικό, δηλαδή μυθικό. Ο μύθος αποτυπώνει επομένως, τουλάχιστον τις περισσότερες φορές, μια εμπειρία της κοινωνίας που τον δημιούργησε ή μια πληροφορία που έχει αυτή για το παρελθόν της. Επίσης, συχνά αποτυπώνει τις γεωγραφικές (ιδίως σε περιπλανήσεις ηρώων ή εκστρατείες) και εθνολογικές (σε περιγραφές μακρινών λαών) γνώσεις της ή τις αντιλήψεις της για τη γη και το σύμπαν.³

Το δύσκολο για τον μελετητή της μυθολογίας είναι να διακρίνει σε έναν μύθο, ιδίως όταν αυτός είναι ιστορικός, ποια είναι τα στοιχεία εκείνα που θα μπορούσαν να αναφέρονται στην πραγματικότητα⁴ και πόσο έχουν αλλοιωθεί κατά τη μεταφορά τους στον μυθικό κόσμο. Για να γίνει κάτι τέτοιο απαιτούνται σημαντικά στοιχεία από γραπτές πηγές και αρχαιολογικές ανασκαφές, τα οποία συνήθως απουσιάζουν ή είναι ιδιαίτερα αποσπασματικά. Μολονότι είναι δύσκολο λοιπόν να αναγνωρίσει κανείς ιστορικά στοιχεία στους μύθους και να αναζητήσει στον χάρτη τις περιοχές όπου διαδραματίζονται, τέτοιες αναζητήσεις δεν παύουν να αποτελούν μία πρόκληση, αρκεί βέβαια οι υπό εξέταση μύθοι να είναι σε θέση να παρέχουν κάποια ιστορικά ή γεωγραφικά στοιχεία. Στις σελίδες

1. Μια ενδεικτική κατηγοριοποίηση των μύθων μπορεί να δει ο αναγνώστης στο Ι. Θ. Κακριδής, *Ελληνική Μυθολογία*, τ. 1, Αθήνα 1986, σ. 76 κ.ε.

2. Βλ., π.χ., Μ. Μανωλεδάκης, *Δίκη πολύποινος. Η απονομή δικαιοσύνης στην αρχαία ελληνική μυθολογία και τέχνη*, Θεσσαλονίκη 2005, σσ. 19, 143-145.

3. Όπως π.χ. για το σχήμα της γης, τη θέση της στο σύμπαν κ.ά. Βλ. παρακάτω, στην παράθεση των μύθων των Αργοναυτών και του Άτλαντα.

4. Προφανώς δεν υπάρχει τόση δυσκολία στους περισσότερους αιτιολογικούς μύθους. Για παράδειγμα, είναι σαφές ότι ο μύθος της μεταμόρφωσης της υφάντρας Αράχνης σε έντομο οφείλεται στην παρατήρηση της ικανότητας του εντόμου αυτού να υφαίνει ιστό.

που ακολουθούν το ενδιαφέρον επικεντρώνεται στην περιοχή του Εύξεινου Πόντου και στον τρόπο με τον οποίον παρουσιάζεται σε ορισμένους από τους πρώιμους ελληνικούς μύθους. Οι μύθοι αυτοί δείχνουν ότι οι ανατολικές και βορειοανατολικές ακτές του Εύξεινου Πόντου θεωρούνταν για κάποιο σημαντικό χρονικό διάστημα ως το ανατολικό-βορειοανατολικό πέρας της επίπεδης γης, ενώ θα μπορούσαν να προσφέρουν και κάποιες πληροφορίες σχετικά με την εποχή κατά την οποία οι Έλληνες γνώρισαν για πρώτη φορά την αρχικά αφιλόξενη θάλασσα.

1. ΤΑ ΟΡΙΑ ΤΗΣ ΟΙΚΟΥΜΕΝΗΣ ΚΑΙ Ο ΕΥΞΕΙΝΟΣ ΠΟΝΤΟΣ

1.1. Το βόρειο, νότιο και δυτικό άκρο του κόσμου

Σύμφωνα με την πεποίθηση που αντανακλάται στην ομηρική, ιδιαίτερα, μυθική παράδοση, η γη έμοιαζε με επίπεδο δίσκο, στον οποίο η στεριά περιβαλλόταν από τον Ωκεανό (εικ. 1-2). Οι τόποι που βρίσκονταν στις τέσσερις άκρες της στεριάς και οι λαοί που κατοικούσαν σ' αυτούς ήταν φυσικά ελάχιστα γνωστοί (κυρίως μέσα από διηγήσεις ή φήμες) και παρουσιάζονταν στους μύθους χωρίς ιδιαίτερη σαφήνεια. Για το ανατολικό πέρας της οικουμένης θα γίνει λόγος στη συνέχεια. Θα ξεκινήσουμε με τα υπόλοιπα τρία σημεία. Στο βόρειο τέρμα του κόσμου κατοικούσαν οι Υπερβόρειοι⁵. Όπως δηλώνει και το όνομά τους, η χώρα τους βρισκόταν ακόμα βορειότερα και από τον τόπο από όπου έπνεε ο βοριάς (Παυσ. V.7.7), στα έσχατα της γης, «εκεί όπου ανοίγουν οι ουρανοί» (Σοφ. απ. 956) και η σελήνη φαίνεται να απέχει ελάχιστα από τη γη (Εκαταίος Αβδ., *FrGrH* 4 F 187). Αμέσως βορειότερα ήταν μόνο ο Ωκεανός. Δεν είναι βέβαια σαφές σε ποια περιοχή του χάρτη θα έπρεπε να αναζητηθεί η χώρα των Υπερβορείων. Ο Πίνδαρος (Ολ. 3.14 κ.ε.) την τοποθετεί κοντά τις πηγές του ποταμού Ίστρου (Δούναβης), στα Ριπαία όρη (πρβ. Στράβων VII.3.1, XI.6.2), τα οποία ταυτίζονταν με τις Άλπεις (Στέφανος Βυζάντιος, λ. Υπερβόρειοι), ενώ ο Ελλάνικος (*FrGrH* 4 F 187), ακόμα βορειότερα. Κατά τον Εκαταίο τον Αβδηρήτη (*FrGrH* 264 F 7) και τον Στράβωνα (1.1.13), το βορειότερο άκρο της οικουμένης βρισκόταν στην Κελτική και συνεπώς εκεί θα έπρεπε να αναζητηθούν οι Υπερβόρειοι. Στη νεότερη έρευνα έχουν διατυπωθεί και άλλες θεωρίες, που κάνουν λόγο για την Αγγλία ή τη Ρωσία.⁶

Στην αντίθετη άκρη του κόσμου, στη νότια, κατοικούσαν οι Αιθίοπες

5. Σέξτ. Εμπειρ., *Προς Φυσικούς* 1.247, 1.249· Σοφ., απ. 956· Στράβ. I.3.22· Plin., *NH* IV.12.89. Πρβ. Ηρόδ. 4.13· Καλλίμ. *Ύμνοι* 4.281 κ.ε.

6. Βλ. σχετικά I. Θ. Κακριδής, *Ελληνική Μυθολογία*, τ. 2, Αθήνα 1986, σσ. 338-339.

(Σέξτ. Εμπειρ. *Προς Φυσικούς* 1.247, 1.249), η περιοχή των οποίων προσδιορίζεται στους μύθους με περισσότερες λεπτομέρειες. Πέρα από το γεγονός ότι βρισκόταν κι αυτή δίπλα στον Ωκεανό (Όμ. *Ιλ.* Α 423, Ψ 205-206), ο Όμηρος συμπληρώνει ότι οι Αιθίοπες ζούσαν στα πέρατα του κόσμου (*ἔσχατοι ἀνδρῶν*) χωριστά, οι μισοί στα δυτικά και οι μισοί στα ανατολικά (Όδ. α 22 κ.ε.).⁷ Κατά τον Ησίοδο (*Εργα* 527 κ.ε.), τον χειμώνα, κατά τον μήνα Ληναιώνα, ο ήλιος κυλά πάνω από τα μέρη των μαύρων ανθρώπων (*κυανέων ἀνδρῶν*), δηλαδή των Αιθίοπων, στους οποίους βασιλεύε ο Μέμνων (Θεογ. 984-985), αργώντας να φωτίσει τους Έλληνες.⁸ Ο Μίμνερος (απ. 12 West, Allen) διηγείται ότι από τη χώρα των Αιθίοπων ξεκινά κάθε πρωί την πορεία του ο Ήλιος, ενώ ο Αισχύλος αλλού αναφέρει το *κελαινὸν φύλον* που κατοικεί κοντά στις πηγές του Ήλιου, στον ποταμό Αιθίοπα, πιο μακριά από τον Νείλο (*Προμ. Δεσμ.* 806 κ.ε.), και αλλού κάνει λόγο για τη λίμνη των Αιθίοπων στην άκρη του Ωκεανού, όπου αναπαύεται το βράδυ ο Ήλιος (*Προμ. Λυόμ.* απ. 323).

Οι αναφορές αυτές των πηγών έχουν οδηγήσει ορισμένους μελετητές στην άποψη ότι οι Αιθίοπες ζούσαν στο ανατολικό άκρο του κόσμου, λόγω της μνείας από τον Μίμνερο και τον Αισχύλο της εκκίνησης της πορείας του Ήλιου από τη χώρα τους, ή λόγω του γεγονότος ότι βασιλιάς τους ήταν, κατά τον Ησίοδο, ο Μέμνων, γιος της Ηούς.⁹ Ωστόσο, η σαφής αναφορά του Ομήρου σε «ανατολικούς» και «δυτικούς» Αιθίοπες ασφαλώς δεν ενισχύει αυτή την άποψη, όπως αδικαιολόγητα έχει υποστηριχθεί.¹⁰ Σύμφωνα με την πληροφορία αυτή, και με δεδομένο ότι οι Αιθίοπες κατοικούσαν δίπλα στον Ωκεανό, φαίνεται ότι καταλάμβαναν το νότιο τμήμα της γήινης στεριάς, από τα δυτικά μέχρι τα ανατολικά. Επιπλέον, η αστρονομική-μετεωρολογική παρατήρηση του Ησιόδου δείχνει καθαρά ότι η περιοχή των Αιθίοπων βρισκόταν σίγουρα νοτιότερα, αλλά όχι σίγουρα και ανατολικότερα από την περιοχή των Ελλήνων, αφού διαφοροποιούνταν από αυτήν λόγω της μεγαλύτερης διάρκειας της ημέρας τον χειμώνα, κάτι που βέβαια έχει να κάνει μόνο με το γεωγραφικό πλάτος και όχι με το γεωγραφικό μήκος. Μάλιστα, η τοποθέτηση της χώρας των Αιθίοπων από τον Αισχύλο πιο μακριά από τον Νείλο

7. Άλλες αναφορές του Ομήρου στους Αιθίοπες, χωρίς όμως προσδιορισμό της θέσης της χώρας τους: Όδ. δ 83, ε 282, 287.

8. Η πληροφορία αυτή δείχνει ότι παρά τη λανθασμένη εντύπωση που επικρατούσε την εποχή του Ησιόδου για το σχήμα της γης και τη θέση της στο σύμπαν, είχε πάντως παρατηρηθεί το φαινόμενο της μικρότερης μέρας κατά τους χειμερινούς μήνες στις βορειότερες περιοχές σε σχέση με τις νοτιότερες και γίνονταν προσπάθειες εξήγησής του.

9. Βλ. ενδεικτικά Α. Allen, *The Fragments of Mimnermus. Text and Commentary*, Στουτγάρδη 1993, σ. 107. Πρβ. Ι. Θ. Κακριδής, *Ελληνική Μυθολογία*, τ. 5, Αθήνα 1986, σ. 118.

10. Allen, ό.π. (σημ. 9), σ. 107.

φαίνεται ότι έχει την έννοια του νοτιότερα (πρβ. Πίνδ. *Ίσθμ.* 6.23-24), φέροντάς την έτσι στην περιοχή που σήμερα καλύπτεται από την Αιθιοπία και το Σουδάν.

Στην τελευταία αυτή περίπτωση θα μπορούσε κανείς να δικαιολογήσει μια «συνδυαστική» άποψη, σύμφωνα με την οποία οι Αιθίοπες κατοικούσαν τελικά στο νοτιοανατολικό άκρο της γης.¹¹ Και πάλι όμως μένει να εξηγηθεί η σαφής ομηρική αναφορά στους Αιθίοπες εκείνους που ζουν στα μέρη όπου βασιλεύει ο ήλιος. Είναι σημαντικό ότι η εξήγηση αυτή δίνεται τελικά από έναν ιστορικό, τον Ηρόδοτο, ο οποίος μιλά για πρώτη φορά με λεπτομέρειες για γνωστά στους Έλληνες ιστορικά έθνη. Σύμφωνα λοιπόν με τον Ηρόδοτο, υπήρχαν οι Αιθίοπες της Αφρικής, αυτοί που ζούσαν στη Λιβύη *ἐπὶ τῇ νοτίῃ θαλάσσει*, οι οποίοι ήταν μακροβιότατοι, μέγιστοι και κάλλιστοι όλων των ανθρώπων (Ηρόδ. 3.17-20, 114), και οι Αιθίοπες της Ασίας, που ζούσαν κοντά στους Ινδούς και έφεραν παρόμοιο οπλισμό με τον δικό τους (Ηρόδ. 3.94, 7.70). Η χώρα των πρώτων βρισκόταν εκεί όπου ο νότος τείνει προς τη δύση, στο έσχατο σημείο της οικουμένης (3.114), ενώ οι δεύτεροι κατοικούσαν κοντά στην ανατολή του ήλιου (7.70). Οι Αιθίοπες της Αφρικής, στους οποίους και οι περισσότερες αναφορές του Ηροδότου, πρέπει να κατοικούσαν στην περιοχή της σημερινής Αιθιοπίας ή γύρω από αυτήν,¹² ενώ αυτούς της Ανατολής δεν είναι εύκολο να τους ταυτίσουμε¹³ (εικ. 1-2, 5).

Από όλα τα παραπάνω γίνεται πάντως φανερό ότι οι Αιθίοπες των μύθων, τουλάχιστον σίγουρα αυτοί που κατοικούσαν στα δυτικά, ίσως και αυτοί της Ανατολής, κατά τον Όμηρο, κατοικούσαν σε ένα σημείο του κόσμου, νοτιότερα του οποίου δεν υπήρχε άλλο γνωστό.¹⁴ Ασφαλώς προκύπτει μια αβεβαιότητα σε ό,τι αφορά τη θέση τόσο των Αιθίοπων όσο, και κυρίως, των Υπερβορείων, όπως εξάλλου είχαν παρατηρήσει

11. Κρίνοντας τόσο από το θεωρούμενο ως ανατολικό άκρο (βλ. στη συνέχεια) και τη θέση της Αιθιοπίας στο χάρτη, όσο και από το γεγονός ότι δεν αναφέρονται άλλες περιοχές νοτιότερα ή ανατολικότερα της χώρας των Αιθίοπων σε κανένα μύθο. Για την άποψη αυτή βλ. Κακριδής, *ό.π.* (σημ. 9), σ. 343.

12. Ιδιαίτερη αναφορά στο θέμα γίνεται από τον F. M. Snowden, *Blacks in Antiquity*, Λονδίνο 1970, σσ. 103 κ.ε., 144 κ.ε.

13. Βλ. σχετικά Snowden, *ό.π.* (σημ. 12), σσ. 277-279 σημ. 1, με βιβλιογραφία. Σημαντική για το θέμα είναι και η μελέτη του A. Lesky, «Aithiopia», *Hermes* 87 (1959) 27-38.

14. Είναι χαρακτηριστικό ότι ακόμα και ως τον 2ο αιώνα μ.Χ., την εποχή κατά την οποία ο γεωγράφος Κλαύδιος Πτολεμαίος εντοπίζει τις θέσεις των σημαντικότερων πόλεων και εθνών όλου του τότε γνωστού κόσμου, δεν υπάρχει στο έργο του άλλη γνωστή κατοικημένη περιοχή νοτιότερα της Μερόης, στη χώρα των Αιθίοπων. Ανάλογη είναι και η γνώση του γεωγράφου Στράβωνα (I.1.13), έναν αιώνα πριν από τον Πτολεμαίο, που επίσης τοποθετεί τους Αιθίοπες στο νοτιότερο σημείο της οικουμένης, ενώ ούτε ο Ηρόδοτος φαίνεται να γνωρίζει άλλους λαούς νοτιότερα. Περισσότερα βλ. στο τελευταίο κεφάλαιο.

συγγραφείς ήδη από την αρχαιότητα, όπως ο Ηρόδοτος (4.32) και ο Στράβων (VII.3.1, XI.6.2, XV.1.57). Όσο κι αν ο Στράβων διαφωνεί με τον Ερατοσθένη ότι ποιητής πᾶς στοχάζεται ψυχαγωγίας, οὐ διδασκαλίας (I.1.10), πρέπει να παραδεχτούμε ότι στα λόγια του μαθηματικού και αστρονόμου του 3ου αιώνα π.Χ., που υπήρξε άλλωστε και ο ίδιος ποιητής, υπάρχει μεγάλη δόση αλήθειας.

Πιο σαφή φαίνονται τα πράγματα αναφορικά με το δυτικό άκρο του κόσμου, το οποίο στη μυθική παράδοση συνδέεται με τον Τιτάνα Άτλαντα. Ο Άτλας τιμωρήθηκε από τον Δία για τη συμμετοχή του στην Τιτανομαχία και την περιφρόνηση της εξουσίας του και η τιμωρία του ήταν να κρατά αιώνια με το κεφάλι και τα χέρια του ή τους ώμους του τις κολόνες που στηρίζουν τον ουρανό και τη γη (Όμ. Οδ. 52-54· Αισχ. Προμ. Δεσμ. 347-350, 425-430), ή το ουράνιο στερέωμα (Ησ. Θεογ. 517-520· Ευρ. Ίων 1-4· Απολλόδ. 1.2.3, 2.5.11· Hyg. Fab. 150), ή τον ουρανό και τη γη μαζί (Παυσ. V.18.4).¹⁵

Η τιμωρία του αυτή εκτελείται, σύμφωνα με τον Ησίοδο (Θεογ. 518), στα πέρατα της γης, μπροστά στη χώρα των Εσπερίδων, η οποία βρίσκεται στις εσχατιές της νύχτας (Θεογ. 215-216, 275), εκεί που τελειώνει το ταξίδι του ο Ήλιος (Μίμνερος, απ. 12 West, Allen. Πρβ. και Αισχ. Προμ. Δεσμ. 348· Ευρ. Ιππόλ. 732 κ.ε.· Ηρ. 394 κ.ε.). Είναι φανερό ότι πρόκειται για το δυτικό άκρο της γης. Από το σημείο αυτό ο Άτλας ανακάλυψε πρώτος ότι το σύμπαν είναι σφαιρικό (Διόδ. 3.60.2, 4.27.5) και γνώρισε τα βάθη των θαλασσών (Όμ. Οδ. 52-53). Το πού ακριβώς ήταν το δυτικό αυτό άκρο το προσδιορίζει πρώτος ο Πλάτων στον Κριτία (114 a-b), που αναφέρει τα Γάδειρα (το Cadiz της Ισπανίας) και τις Ηράκλειες Στήλες (Στενά του Γιβραλτάρ),¹⁶ και εξηγεί και την ονομασία του Ατλαντικού Ωκεανού από τον Τιτάνα,¹⁷ ενώ ο Διόδωρος ο Σικελιώτης (III.60.1) παραθέτει επιπλέον και την προέλευση της ονομασίας του όρους Άτλας, του ψηλότερου στην περιοχή (σήμερα στο Μαρόκο και τη Β. Αλγερία). Πράγματι, το σημείο αυτό αποτελούσε το δυτικό άκρο του γνωστού κόσμου για πολλούς αιώνες και δεν πρέπει να υπάρχει αμφιβολία ότι αυτό είναι το δυτικό πέρας του κόσμου και στον μύθο (εικ. 1-2, 5-6).

15. Για την τιμωρία του Άτλαντα και τη απεικόνισή της στην αρχαία ελληνική τέχνη βλ. Μανωλεδάκης, ό.π. (σημ. 2), σσ. 61, 180-184.

16. Πρβ. και το νησί του Γηρυόνη Ερύθεια (Ησ. Θεογ. 290) – όνομα Εσπερίδας (Απολλ. Ρόδ. 4.1427) – που τοποθετείται από τον Στησίχωρο (PMG 184) στον κόλπο των Γαδείρων.

17. Αργότερα δημιουργήθηκαν και άλλες παραδόσεις, σύμφωνα με τις οποίες η χώρα των Εσπερίδων βρισκόταν στη Λιβύη ή στους Υπερβόρειους. Βλ. σχετικά Allen, ό.π. (σημ. 9), σσ. 106-107, με βιβλιογραφία.

1.2. Το ανατολικό άκρο του κόσμου

1.2.1. Η αργοναυτική εκστρατεία

Η χώρα των Υπερβορείων, η χώρα των Αιθιοπών και η χώρα των Εσπερίδων ήταν σχεδόν παγιωμένες στην αντίληψη των αρχαίων – όπως αυτή εκφράζεται μέσα από τους μύθους τους, αλλά και ιστορικά και γεωγραφικά κείμενα μέχρι τη ρωμαϊκή περίοδο – ως το βόρειο, το νότιο και το δυτικό αντίστοιχα άκρο της γης, στα όριά της με τον Ωκεανό που την περιβάλλει. Στην πρώτη και την τρίτη περίπτωση άλλωστε το γεγονός αυτό υποδηλώνεται και από τα ονόματα των συγκεκριμένων λαών.

Αντίθετα, η ταυτότητα του ανατολικού άκρου υπήρξε ασαφέστερη, αλλά και μεταβαλλόμενη με το πέρασμα των αιώνων. Πάντως οι πρωιμότεροι μύθοι φαίνεται να συμφωνούν μεταξύ τους ως προς το ποιο είναι αυτό το άκρο. Ένας από αυτούς είναι ο μύθος της Αργοναυτικής Εκστρατείας. Ο προορισμός των Αργοναυτών, η Κολχίδα ή Αία (Ηρόδ. 1.2.2, 7.197.3), στην ανατολική ακτή του Εύξεινου Πόντου, εκεί όπου φυλασσόταν το χρυσόμαλλο δέρας, αναφέρεται στα κείμενα που διασώζουν τον μύθο με τρόπο που υποδηλώνει ότι βρισκόταν στα πέρατα της γης, όπως αυτή ήταν γνωστή στην εποχή διαμόρφωσης του συγκεκριμένου μύθου (εικ. 3).

Βασιλιάς στον τόπο αυτό ήταν ο Αιήτης, γιος του Ήλιου και της Ωκεανίδας Πέρσης ή της Αντιόπης, αδερφός της Κίρκης και πατέρας της Μήδειας (Όμ. Οδ. κ 135-139· Ησ. Θεογ. 956-960· Εύμ., Κορινθ. EGF απ. 2· Σχ. Ευρ. Μήδ. 9. Πρβ. Διόδ. 4.47.2-3). Σύμφωνα με τον Μίμνεμο, η Αία βρισκόταν *ἐν τῷ ὠκεανῷ... πρὸς ταῖς ἀνατολαῖς ἐκτός* (Στράβ. 1.2.40), εκεί όπου ο Ήλιος φυλάει τις ακτίνες του μέσα σε χρυσό θάλαμο (Μίμν., απ. 11α West, Allen), ενώ και η *Αιαίη νῆσος* της Κίρκης βρισκόταν κατά τον Όμηρο (Οδ. μ 3-4) στο σημείο όπου ανατέλλει ο Ήλιος.¹⁸ Ο Απολλώνιος ο Ρόδιος (2.417-418) αναφέρει ότι η Αία ή Κολχίδα Πόντου *καὶ γαίης ἐπικέκλιται ἐσχατιῆσιν*, ενώ ο ποταμός Φάσης, κοντά στον οποίον ήταν χτισμένη (Ηρόδ. 1.2), κατείχε τα *ἔσχατα πείρατα πόντου* (Απολ. Ρόδ. 2.1261).

Πέρα από τις ευθείες αυτές αναφορές των πηγών στην ανατολική ακτή του Εύξεινου Πόντου ως ανατολικού άκρου της γης, υπάρχουν και διάφορες παραλλαγές σχετικά με την επιστροφή των Αργοναυτών από

18. Για την Αία (= γη), ως αρχική γη του Ήλιου, το όνομά της και την πιθανή σχέση του ονόματος του Αιήτη με αυτό βλ. Έ. Δρακωνάκη-Καζαντζάκη, *Ελληνική Μυθολογία*, τ. 4, Αθήνα 1986, σ. 161· Allen, *ό.π.* (σημ. 9), σ. 89. Για την Αιαία στο ανατολικό άκρο της γης βλ. στη συνέχεια.

την Κολχίδα, που υποδηλώνουν το ίδιο πράγμα. Σύμφωνα με μία από αυτές, που παραδίδεται από τον Ησίοδο (απ. 241), τον Πίνδαρο (*Πυθ.* 4.25, 4.211) και τον Αντίμαχο (*Λύδη* απ. 65), όταν οι Αργοναύτες πήραν το χρυσόμαλλο δέρας, επιβιβάστηκαν στην Αργώ και μπήκαν στον ποταμό Φάση, ο οποίος επικοινωνούσε με τον Ωκεανό (εικ. 1). Διασχίζοντας τον Ωκεανό προς τα νότια έφτασαν στη Λιβύη και από εκεί είς τὸ ἡμέτερον πέλαγος, στη Μεσόγειο θάλασσα. Παρόμοια είναι και η πορεία που αναφέρει ο Εκαταίος ο Μιλήσιος (*TrGrF* 1 F 18), κατά τον οποίο οι Αργοναύτες πέρασαν από τον Φάση στον Ωκεανό, από εκεί στον Νείλο και κατόπιν στη Μεσόγειο θάλασσα. Φαίνεται δηλαδή ότι η Αργώ επιστρέφοντας ξεκίνησε από το ανατολικό άκρο της γης και πλέοντας στον Ωκεανό που την περιέβαλε, πέρασε από την ανατολική, τη νότια και τη δυτική ακτή της Αφρικής (Λιβύη), για να καταλήξει στη Μεσόγειο μέσα από τις Ηράκλειες Στήλες (δυτικό άκρο της γης).¹⁹

Η αντίθετη πορεία παραδίδεται από τον Τίμαιο (*TrGrF* 566 F 85) και τον Διόδωρο τον Σικελιώτη (4.56.3): από την Κολχίδα οι Αργοναύτες πήγαν στη Μαιώτιδα λίμνη (Αζοφική θάλασσα) στον βόρειο Εύξεινο Πόντο, διέσχισαν τον ποταμό Τάναη (Ντον) μέχρι τις πηγές του, από εκεί έσυραν την Αργώ σε άλλον, άγνωστο ποταμό, από τον οποίον βγήκαν στον Ωκεανό, στο βόρειο αυτή τη φορά τμήμα του. Τὴν γῆν ἔχοντας ἔξ εὐνύμων ταξίδεψαν προς τα δυτικά και μετά προς τα νότια και περνώντας από τα Γάδειρα μπήκαν στη Μεσόγειο. Από τις δύο αυτές παραλλαγές προκύπτουν ξεκάθαρα το δυτικό (όπως προσδιορίστηκε πιο πάνω) και το ανατολικό άκρο της γης στο Γιβραλτάρ και την Κολχίδα αντίστοιχα, καθώς και η αντίληψη ότι ο Ωκεανός περιέβαλλε τη γη.²⁰

Τέλος, σύμφωνα με μία τρίτη παραλλαγή (Ορφ. *Αργον.* 1036 κ.ε.), οι Αργοναύτες μπήκαν στον Φάση και τον ακολούθησαν. Αφού συνάντησαν διάφορους λαούς που κατοικούσαν στις πλαγιές του Καυκάσου, έφτασαν σε ένα νησί όπου συναντιούνταν τα νερά των ποταμών Φάση και Σαράγγη. Μετά αναφέρεται ότι διέσχισαν τη Μαιώτιδα – άρα η πορεία τους ήταν προς τα βόρεια – και πέρασαν από τις χώρες των Σκυθών, των Υπερβορείων, των Μακροβίων, των Κιμμερίων, το Ριπαίον όρος, τις Άλπεις, τον Αχέροντα και τις Πύλες του Άδη, ύστερα από τις οποίες βγήκαν στον Ωκεανό. Από εκεί έπλευσαν προς τα νότια, στον Ατλαντικό, και

19. Πρβ. V. J. Mathews, *Antimachus of Colophon*, Leiden 1996, σσ. 222-223. Για τη νότια ακτή της Λιβύης στον Ωκεανό πρβ. Στράβ. I.2.26, XII.3.1. Η γη νοούνταν ως δίσκος και όχι ως σφαίρα, άρα τα θαλάσσιο ταξίδι από την ανατολική άκρη στη δυτική δεν θα γινόταν πίσω από τη στεριά, αλλά γύρω από αυτήν.

20. Στην πρώτη παραλλαγή γίνεται μια γενική υποδήλωση του νότιου άκρου της γης (Ν. Λιβύη), ενώ στη δεύτερη δυστυχώς δεν προσδιορίζεται το βόρειο.

περνώντας από την Ταρτησό και τις Ηράκλειες Στήλες μπήκαν στη Μεσόγειο και έφτασαν στην Ιωλκό. Η εκδοχή αυτή, της οποίας το κείμενο που σώζεται είναι πολύ μακροσκελέστερο και λεπτομερέστερο από ό,τι τα κείμενα των άλλων δύο, παραδίδει μια πορεία που είναι παρόμοια με αυτήν της δεύτερης παραλλαγής. Δεν αποκλείεται να πρόκειται ουσιαστικά για την ίδια παραλλαγή, την οποία τα Αργοναυτικά διέσωσαν πιο λεπτομερειακά. Εδώ, εκτός από τις δύο γνωστές άκρες του κόσμου,²¹ έχουμε αναφορά και στη βόρεια, όπου αναφέρονται οι Υπερβόρειοι και άλλοι λαοί, αλλά και οι Πύλες του Άδη (βλ. παρακάτω).²²

1.2.2. Η τιμωρία του Προμηθέα

Σημαντική στην τελευταία αυτή παραλλαγή είναι και η αναφορά στον Καύκασο (Ορφ. Αργον. 1048), που εμφανίζεται έτσι κι αυτός ως το βουνό που κατείχε το ανατολικό πέρας της οικουμένης, βορειότερα της Κολχίδας (εικ. 1, 3). Η θέση του Καυκάσου στην έσχατη ανατολή προκύπτει και στην αφήγηση ενός ακόμα από τους σχετικά πρώιμους μύθους, του μύθου της τιμωρίας του Προμηθέα. Σύμφωνα με την παράδοση που για πρώτη φορά στα σωζόμενα αρχαία κείμενα διηγείται ο Ησίοδος, και κατόπιν αρκετοί ακόμα συγγραφείς, ο Τιτάνας έκλεψε τη φωτιά από το εργαστήριο του Ηφαίστου και την έφερε στους ανθρώπους, μαζί με τις τέχνες και τις επιστήμες, για να τους βοηθήσει να επιβιώσουν. Για να τον τιμωρήσει, ο Δίας διέταξε να τον καρφώσουν σε μια κολόνα (Ησ. Θεογ. 521-525) ή να τον δέσουν σε ένα βράχο (Αισχ. Προμ. Δεσμ. 20, Απολλ. Ρόδ. 2.1248, Λουκ. Προμ. 3), όπου κάθε μέρα ερχόταν ένας αετός και του

21. Αξίζει στο σημείο αυτό να σημειωθεί η σχέση ανάμεσα στον μύθο της Αργοναυτικής Εκστρατείας και στον μύθο του Άτλαντα και των Εσπερίδων. Και στους δύο, πέρα από το στοιχείο του τόπου στα όρια της γης, υπάρχει το φίδι-φύλακας (του χρυσόμαλλου δέρατος και των δέντρων με τα χρυσά μήλα αντίστοιχα), το οποίο κοιμίζουν τοπικές μορφές (η Μήδεια και οι Εσπερίδες αντίστοιχα) ή, σύμφωνα με μία παραλλαγή, και στις δύο περιπτώσεις η Μήδεια. Αυτή η σχέση των δύο μύθων ως προς το συγκεκριμένο μοτίβο, καθώς και η παρουσία της Μήδειας και στους δύο, έχει οδηγήσει στη θεωρία περί συμφυρμού των δύο μύθων και μετάθεσης σε κάποια φάση του μύθου του Άτλαντα στην Κολχίδα. Η τοποθέτηση των δύο μύθων στην έσχατη Ανατολή υποστηρίζεται πως οφείλεται σε Ίωνες ποιητές. Βλ. σχετικά Γ. Αναστασίου, *Ελληνική Μυθολογία*, τ. 4, Αθήνα 1986, σ. 72 και Ε. Δρακωνάκη-Καζαντζάκη, στον ίδιο τόμο, σσ. 161, 185. Πρβ. ενδεικτικά Απολλ. Ρόδ. 4.1396-1409. Ενδιαφέρουσα είναι η παρατήρηση της Μ. Vassileva, «Greek Ideas of the North and the East», στο G. R. Tsetskhladze (επιμ.), «The Greek Colonisation of the Black Sea Area», *Historia* 121 (1998) 73, ότι στις περιοχές που θεωρούνταν ότι βρίσκονται στις άκρες του κόσμου φυλάγονταν πράγματα από χρυσό.

22. Για άλλες παραλλαγές σχετικά με την πορεία του γυρισμού των Αργοναυτών (από τον Εύξεινο Πόντο προς τα δυτικά) βλ. ενδεικτικά *Ελληνική Μυθολογία*, τ. 4, 1986, σσ. 165 κ.ε.

έτρωγε το συκώτι, το οποίο όμως, καθώς ο ήρωας ήταν αθάνατος, τη νύχτα μεγάλωνε και πάλι. Το μαρτύριο αυτό κράτησε πολλά χρόνια, ώσπου ο Ηρακλής σκότωσε τον αετό και απελευθέρωσε τον Προμηθέα.²³

Ως τόπος του μαρτυρίου του Προμηθέα αναφέρεται στις πηγές ο Καύκασος. Από τον τρόπο με τον οποίο γίνεται συχνά η αναφορά αυτή προκύπτει ότι το συγκεκριμένο βουνό νοούνταν στην άκρη της γης. Σύμφωνα με τον Αισχύλο (*Προμ. Δεσμ. Υπόθεσις*, 1-2, 417-419), ο Καύκασος βρίσκεται στη Σκυθία,²⁴ οι λαοί της οποίας κατοικούν τα πέρατα του κόσμου (*Προμ. Δεσμ. 1: τηλουρόν πέδον*, 417-418: γὰς ἔσχατον τόπον), κοντά στη Μαιώτιδα λίμνη (Αζοφική θάλασσα). Η παρουσία στον *Προμηθέα Δεσμώτη* (138-140) του χορού των Ωκεανίδων και του ίδιου του Ωκεανού, που περιβάλλει τη γη, δεν αφήνει αμφιβολία ότι η τιμωρία του Προμηθέα εκτελείται στο άκρο της γήινης στεριάς.

Ποιο είναι αυτό το άκρο; Αν και από τα λόγια του Αισχύλου δεν είναι σαφής η θέση του Καύκασου, ο οποίος μάλιστα φαίνεται σε κάποιο σημείο να τοποθετείται και βορειότερα της Μαιώτιδας (*Προμ. Δεσμ. 707 κ.ε.*), ο Σοφοκλής (*Αισχ. Προμ. Δεσμ. Υπόθεσις*) και ιδίως ο Απολλώνιος ο Ρόδιος (2.1242-1261, 1266-1267, 1277-1278) προσδιορίζουν τον τόπο της τιμωρίας του Προμηθέα αναφέροντας την Κολχίδα/Αία και τον ποταμό Φάση, στα ἔσχατα πείρατα του Εύξεινου Πόντου. Με βάση όσα ειπώθηκαν παραπάνω για την Αργοναυτική Εκστρατεία, προκύπτει ότι ο Προμηθέας τιμωρείται στο ανατολικό άκρο της γης. Αυτό τείνει να επιβεβαιωθεί και από ένα απόσπασμα του Φερεκύδη (*FrGrH 3 F 17*), όπου περιγράφεται το τμήμα της πορείας του Ηρακλή για να βρει τα Μήλα των Εσπερίδων προς τα ανατολικά. Μετά τη Λιβύη και την Αίγυπτο ο Ηρακλής διασχίζει μέσα στο χρυσό κύπελλο του Ήλιου τον Εύξεινο Πόντο και φτάνει παρά Προμηθέα. Το σημείο αυτό είναι το ανατολικότερο ολόκληρης της περιπλάνησης του Ηρακλή, ο οποίος, μετά την απελευθέρωση του Προμηθέα, κατευθύνεται ξανά προς τα δυτικά.

Η τοποθέτηση της τιμωρίας του Προμηθέα στο ανατολικό άκρο της γης δεν είναι τυχαία. Είναι σημαντικό να παρατηρηθεί ότι η τιμωρία του Άτλαντα, του αδερφού του Προμηθέα, διαδραματίζεται στο δυτικό άκρο της γης. Η ίδια η τιμωρία του Άτλαντα, όπως παρουσιάζεται, δίνει τη σαφή εντύπωση ενός κόσμου που μοιάζει με οικοδόμημα και ενός ήρωα που

23. Σύμφωνα με τον Υγίνο (*Fab.* 54.3), ο Ηρακλής απελευθέρωσε τον Προμηθέα μετά από τριάντα χρόνια και ύστερα από παρέμβαση της Θέτιδας. Για την τιμωρία του Προμηθέα και τη απεικόνισή της στην αρχαία ελληνική τέχνη βλ. Μανωλεδάκης, ό.π. (σημ. 2), σσ. 70, 176-180. Άλλες παραλλαγές σχετικά με την αιτία της τιμωρίας του ήρωα στο E. N. Ρούσσο, *Ελληνική Μυθολογία*, τ. 2, Αθήνα 1986, σ. 34.

24. Πρβ. Απολλόδ. 1.7.1, Λουκ. Προμ. 4.

λειτουργεί ως στήριγμα του οικοδομήματος αυτού. Ίσως θα έπρεπε εδώ να θυμηθούμε ότι ο Αναξίμανδρος (*Test.* 11) θεωρούσε το σχήμα της γης κίονος λίθω παραπλήσιον.²⁵ Αντίστοιχες αντιλήψεις για ήρωες ή θεούς που στηρίζουν το οικοδόμημα του κόσμου υπάρχουν μάλιστα και στους πρώιμους μύθους αρκετών αρχαίων πολιτισμών, όπως ο χετιτικός, ο βαβυλωνιακός και ο αιγυπτιακός.²⁶ Έτσι, η τοποθέτηση του Προμηθέα στην άλλη άκρη της γης αποκτά ιδιαίτερη σημασία. Είναι πολύ πιθανό ότι οι τέσσερις γιοι του Τιτάνα Ιαπετού, ο Άτλας, ο Προμηθέας, ο Επιμηθέας και ο Μενότιος, που τιμωρήθηκαν και οι τέσσερις από τον Δία, προσωποποιούσαν τα τέσσερα σημεία του ορίζοντα, σύμφωνα με μια πρώιμη παράδοση, που φαίνεται ότι συνδεόταν με την αντίστοιχη αντίληψη της πρώιμης επιστήμης. Είναι ενδεικτικό ότι και οι τέσσερις τιμωρούνται είτε στα έσχατα σημεία είτε στα θεμέλια της γης, στα Τάρταρα και το Έρεβος.²⁷

Επομένως, το σημαντικό ως προς τον τόπο των τιμωριών του Άτλαντα και του Προμηθέα δεν είναι η μία ή η άλλη περιοχή, αλλά η δυτική και η ανατολική άκρη της γης, όποιες κι αν είναι αυτές. Αυτό φαίνεται και από το γεγονός ότι η τιμωρία του Άτλαντα μετατέθηκε, όπως υποστηρίζεται, από την Πελοπόννησο στην περιοχή του Γιβραλτάρ, όταν ο γεωγραφικός ορίζοντας των Ελλήνων διευρύνθηκε.²⁸ Αντίστοιχα θα πρέπει λοιπόν να θεωρήσουμε ότι η τοποθέτηση της τιμωρίας του Προμηθέα στον Καύκασο υποδηλώνει ότι η περιοχή αυτή θεωρούνταν σε πρώιμες περιόδους ως το ανατολικό άκρο της γης. Οι δύο περιοχές παρουσιάζονται άλλωστε ως οι πιο μακρινές προς τα δυτικά και τα ανατολικά και στις περιπλανήσεις του Ηρακλή.²⁹

Η γεωγραφική αυτή αντιπαράθεση των δύο Τιτάνων αδερφών αποδόθηκε με ωραίο τρόπο και στην τέχνη, και συγκεκριμένα στη λακωνική μελανόμορφη κύλικα του Ζωγράφου του Αρκεσιλάου, του 565-550 π.Χ., που βρέθηκε στο Cerveteri³⁰ (εικ. 4). Στην παράσταση που κοσμεί το εσωτερικό της μετάλλιο μπορούμε να αναγνωρίσουμε αρκετά από τα χαρακτηριστικά των δύο μύθων που αναφέρθηκαν πιο πάνω. Βλέπουμε ότι ο αγγειογράφος έχει απεικονίσει τις τιμωρίες και των δύο ηρώων, του Άτλαντα στα αριστερά, στη Δύση (πίσω του το φίδι που φρουρούσε τα

25. Μανωλεδάκης, ό.π. (σημ. 2), σ. 181.

26. Βλ. και Ρούσσο, ό.π. (σημ. 23), σ. 30.

27. Για τις τιμωρίες του Επιμηθέα και του Μενότιου βλ. Μανωλεδάκης, ό.π. (σημ. 2), σσ. 62, 67.

28. Ρούσσο, ό.π. (σημ. 23), σ. 30.

29. Βλ. ενδεικτικά *Ελληνική Μυθολογία*, τ. 4, Αθήνα 1986, χάρτης στις σελ. 124-125.

30. T. Gelzer, «Zur Darstellung von Himmel und Erde auf einer Schale des Arkesilas-Malers in Rom», *MusHelv* 36 (1979) 170-176.

μήλα στον Κήπο των Εσπερίδων), και του Προμηθέα στα δεξιά, στην Ανατολή. Εκτός από το σωματικό μαρτύριό τους, που το υποδηλώνει με επιτυχία, ιδιαίτερα με τις επώδυνες στάσεις και των δύο, έχει κατορθώσει να αποδώσει με τρόπο συμβολικό αλλά σαφή ουσιαστικά ολόκληρο το σύμπαν. Η τοποθέτηση του στραμμένου προς τα δεξιά μας Άτλαντα στο αριστερό άκρο της σύνθεσης και του στραμμένου προς τα αριστερά Προμηθέα στο δεξιό προσδιορίζει τα δύο άκρα της γης, το ανατολικό και το δυτικό.³¹ Πάνω και από τους δύο είναι το ουράνιο στερέωμα, γεμάτο άστρα, που το κρατά μεν ο Άτλας, συνεχίζεται όμως και πάνω από το κεφάλι του Προμηθέα. Τα δύο αδέρφια παρουσιάζονται έτσι ως οι κολόνες που στηρίζουν τον ουρανό, σύμφωνα με την ομηρική αντίληψη (Όμ. Οδ. α 52-54). Σε μια παρόμοια αντίληψη, ότι η γη και ο ουρανός στηρίζονταν σε κίονα (Αισχ. Προμ. Δεσμ. 347-350, 425-430), θέλησε πιθανότατα να παραπέμψει ο σύγχρονος του Αναξιμάνδρου αγγειογράφος και στο χαρακτηριστικό στις λακωνικές κύλικες απότμημα, όπου απεικόνισε έναν κίονα, που φαίνεται να στηρίζει την όλη σκηνή. Επομένως, στην παράσταση έχουμε την απεικόνιση του σύμπαντος ως οικοδομήματος με θεμέλια, στηρίγματα και οροφή.³²

1.2.3. Η θέση του Άδη στη «Νέκυια» της Οδύσσειας

Στην πραγμάτευση του αργοναυτικού μύθου αναφέραμε ότι η *Αιαίη νήσος* της Κίρκης βρισκόταν κατά τον Όμηρο (Οδ. μ 3-4, πρβ. κ 135 κ.ε.) στο σημείο όπου ανατέλλει ο Ήλιος. Αυτό υποδηλώνει ασφαλώς την ανατολική άκρη του κόσμου. Από εκεί ο Οδυσσεύς έπρεπε να πάει ζωντανός στον Κάτω Κόσμο, σύμφωνα με τις οδηγίες που του έδωσε η Κίρκη, για να μάθει από την ψυχή του μάντη Τειρεσία όσα του επιφύλασσε η μοίρα για την επιστροφή του στην Ιθάκη (κ 487 κ.ε.). Η επίσκεψη του Οδυσσεύα στον Άδη (Οδ. λ), η λεγόμενη *Νέκυια*, αποτελεί οπωσδήποτε μια από τις πιο συγκλονιστικές στιγμές της περιπλάνησής του.³³ Μετά από αυτήν επέστρεψε στην Αιαία και συνέχισε το ταξίδι του. Θα μπορούσαμε να

31. Ο κίονας του Προμηθέα στην Ανατολή θυμίζει βέβαια τις Ηράκλειες στήλες στη Δύση. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η ερμηνεία των δύο κίωνων δεξιά και αριστερά από την Αθηνά στην κύρια όψη των παναθηναϊκών αμφορέων από τον Μ. Τιβέριο, «Panathenaic Amphoras», στο O. Palagia – A. Choremi-Spetsieri (επιμ.), *The Panathenaic Games*, Οξφόρδη 2007, σ. 5, σύμφωνα με τον οποίον οι κίονες αυτοί υποδηλώνουν τα όρια της δράσης και επιρροής της θεάς, δηλαδή τα όρια του γνωστού κόσμου.

32. Για την παράσταση βλ. Μανωλεδάκης, ό.π. (σημ. 2), σσ. 180-182, με βιβλιογραφία.

33. Το θέμα ενέπνευσε τον μεγάλο Θάσιο ζωγράφο του 5ου αιώνα π.Χ. Πολύγνωτο σε μια σύνθεσή του στη Λέσχη των Δελφών. Για τη σύνθεση αυτή και τις διαφορές τις με την ομηρική *Νέκυια* βλ. Μ. Μανωλεδάκης, *Νέκυια. Το έργο του Πολύγνωτου στους Δελφούς*, Θεσσαλονίκη 2003, με όλη την προγενέστερη βιβλιογραφία.

προσδιορίσουμε τη θέση της εισόδου του Άδη, σύμφωνα με τα λεγόμενα του συγγραφέα της Νέκυιας, και, αν ναι, πού;

Είναι γεγονός ότι οι προσπάθειες που έχουν γίνει, ήδη από την αρχαιότητα, να εντοπιστούν γεωγραφικά οι τόποι που αναφέρονται στο έπος της Οδύσσειας είναι πολυάριθμες και έχουν οδηγήσει σε πολλές διαφορετικές απόψεις, οι οποίες βέβαια εδώ δεν έχει νόημα να αναφερθούν.³⁴ Συγκεκριμένα, σε ό,τι αφορά τη θέση του Άδη, η επικρατέστερη άποψη την προσδιορίζει στα δυτικά πέρατα της γης, ή κάπου στη δυτική Μεσόγειο.³⁵ Σ' αυτό συνέβαλε ίσως και η αναφορά σε άλλο σημείο του έπους (δ 563-568) των Ηλυσίων Πεδίων με τρόπο που υπονοεί ότι βρίσκονταν στο σημείο του Ωκεανού όπου φυσά ο δυτικός άνεμος Ζέφυρος.

Πόσο σωστή είναι όμως αυτή η άποψη; Υπάρχει, άραγε, σωστή και λανθασμένη άποψη για ένα τέτοιο θέμα; Μολονότι μια αρνητική απάντηση στο δεύτερο ερώτημα φαίνεται αρκετά λογική, θα προσπαθήσουμε να κάνουμε κάποιες παρατηρήσεις σχετικά με την πιθανή θέση του Άδη στην ομηρική Νέκυια. Ας δούμε πρώτα τι λέει ο ποιητής, μέσα από την περιγραφή της πορείας προς τον Άδη πρώτα από την Κίρκη και έπειτα από τον ίδιο τον Οδυσσέα.

Η Κίρκη συμβουλεύει τον ήρωα (κ 504 κ.ε.) να φτιάξει ένα καράβι, που βοηθούμενο από τον βοριά θα περάσει τον Ωκεανό και θα φτάσει στο άλσος της Περσεφόνης. Ο Οδυσσέας θα αράξει το καράβι του στον Ωκεανό και θα πρέπει να σκάψει ένα βαθύ λάκκο στο σημείο όπου χύνονται στον Αχέροντα οι ποταμοί Πυριφλεγέθων και Κωκυτός. Από τον λάκκο αυτό θα προβάλλει η ψυχή του Τειρεσία, μετά από τις απαιτούμενες θυσίες. Όταν στη συνέχεια ο Οδυσσέας διηγείται το ταξίδι του ίδιου και των συντρόφων του προς τον Άδη (λ 6 κ.ε.), λέει ότι έπλεαν όλη την ημέρα με ούριο άνεμο και όταν νύχτωσε έφτασαν στην άκρη του Ωκεανού, στη χώρα των Κιμμερίων. Στη χώρα αυτή επικρατεί πάντα συννεφιά και ο ήλιος δεν τη βλέπει ποτέ, ούτε όταν ανατέλλει ούτε όταν δύει, παρά υπάρχει πάντα σκοτάδι. Εκεί άφησαν το καράβι και προχώρησαν δίπλα

34. Η βιβλιογραφία σχετικά με το θέμα είναι εκτενέστατη.

35. Βλ. ενδεικτικά Απολλόδωρος, *Επ.* VII.1· O. Gruppe, *Griechische Mythologie und Religionsgeschichte*, τ. 1, Μόναχο 1906, σσ. 399-400· R. Graves, *The Greek Myths*, τ. II, Λονδίνο 1955, ανατ. 1971, σσ. 365, 367· Κακριδής, ό.π. (σημ. 9), σσ. 228, 252· E. Bradford, *Ulysses Found*, Λονδίνο 1963, σσ. 113-116. Πρβ. την παρατήρηση του Σ. Π. Κυριακίδη, «Παρατηρήσεις εις την ομηρικήν Νέκυϊαν», *ΕΕΦΣΠΘ* 7 (1957) 291-292· A. Heubeck – A. Hoekstra, *Ομήρου Οδύσσεια*, τ. Β', μτφρ. Ρ. Χαμέτη, Α. Ρεγκάκος (επιμ.), Αθήνα 2005, σ. 233. Για άλλες απόψεις βλ. και Α. Α. Μαζαράκης Αινιάν, *Όμηρος και Αρχαιολογία*, Αθήνα 2000, σσ. 45-46. Σύμφωνα με τον Ερατοσθένη (Στράβ. I.2.14) και τον Σχολιαστή του Απολλοδώρου (3.311), πρώτος ο Ησίοδος θεώρησε ότι ο Όμηρος τοποθετούσε τις πλάνες του Οδυσσέα στην περιοχή της Ιταλίας και της Σικελίας και αυτόν ακολούθησε ο Απολλόδωρος (*Επ.* VII.1).

στον Ωκεανό, μέχρι να βρουν το μέρος που τους είχε περιγράψει η Κίρκη.

Ακολουθεί η αφήγηση της θυσίας και της συγκλονιστικής επικοινωνίας του Οδυσσέα με τις ψυχές των νεκρών (λ 23-635). Την επιστροφή του στην Αιαία ο βασιλιάς της Ιθάκης τη διηγείται στους Φαίακες πολύ πιο περιληπτικά. Λέει ότι ταξίδευαν στον Ωκεανό έχοντας ούριο άνεμο (λ 639-640), μέχρι που τον άφησαν και μπήκαν στην εύρύπορη θάλασσα, όπου βρισκόταν η Αιαία, κοντά στο σπίτι της Αυγής και στην ανατολή του Ήλιου (μ 1-4).

Αυτά είναι τα στοιχεία που διαθέτουμε για τη θέση του Άδη στην ομηρική Νέκυια.³⁶ Τι συμπέρασμα μπορούμε να συναγάγουμε από αυτά; Αρχικά πρέπει να παρατηρήσουμε ότι η Αιαία βρίσκεται αναμφισβήτητα στην έσχατη Ανατολή, αντίθετα με οποιαδήποτε άλλη θεωρία,³⁷ είτε αυτή βασίζεται σε διαφορετική παράδοση είτε (όπως συνήθως) όχι. Επίσης, διατηρείται η ομηρική αντίληψη πως ο Ωκεανός ήταν ένα ποτάμι (λ 639), το οποίο, όπως αναφέρθηκε πιο πάνω, περιέβαλλε τη γη (βλ. και *Ιλ. Ξ* 245-246, *Σ* 399).³⁸ Άρα η Αιαία³⁹ θα πρέπει να νοηθεί στην ανατολική όχθη της γήινης στεριάς στον Ωκεανό. Οι ενδείξεις που έχουμε ότι ο Οδυσσέας πλέει προς τα δυτικά και φτάνει στο δυτικό τμήμα του Ωκεανού και στα δυτικά πέρατα της γης⁴⁰ είναι σχεδόν ανύπαρκτες.⁴¹ Το μόνο που γνωρίζουμε είναι ότι από την Αιαία ο Οδυσσέας χρειάστηκε μία

36. Συχνά επισημάνθηκε ότι η θέση του Άδη στην άκρη (οποιαδήποτε κι αν είναι αυτή) της γης στη Νέκυια έρχεται σε αντίφαση με την αντίληψη που κατά τα άλλα προβάλλεται στα ομηρικά έπη, και ιδίως στην *Ιλιάδα*, ότι ο Άδης ήταν υποχθόνιος (π.χ. F. A. Wolf στον F. G. Welcker, *Griechische Götterlehre*, τ. 1, Göttingen 1857, σ. 799 σημ. 3· Gruppe, ό.π. (σημ. 35), σσ. 399-400 σημ. 8· Κυριακίδης, ό.π. (σημ. 35) 283 κ.ε.· Κακριδής, ό.π. (σημ. 9), σ. 228). Αυτό δεν είναι ορθό, καθώς υπάρχουν πολλά στοιχεία στη Νέκυια που δείχνουν ότι ο Οδυσσέας δεν κατεβαίνει στον Άδη (κατάβαση), αλλά σκάβει ένα λάκκο, από τον οποίον ανεβαίνουν προς αυτόν οι ψυχές (νεκρομαντεία). Άρα στο άκρο της γης είναι η είσοδος προς τον Άδη και όχι ο ίδιος. Ακόμα όμως κι αν ήταν έτσι, σε ένα κείμενο μυθικού περιεχομένου δεν περιμένει κανείς ποτέ την απόλυτη λογική συνέπεια. Πρβ. σχετικά Μανωλεδάκης, ό.π. (σημ. 33), σσ. 150-152, με βιβλιογραφία.

37. Βλ. π.χ. Απολλόδωρος, *Επ.* VII.1· Graves, ό.π. (σημ. 35), σ. 367. Επίσης, στους Κακριδή, ό.π. (σημ. 9), σσ. 251, 252, 254 και Μαζαράκη Αινιάννα, ό.π. (σημ. 35), σ. 45. Αντίθετα, ήδη ο Welcker, ό.π. (σημ. 36), σ. 800, αμφιβάλλει έντονα για την καθιέρωση της αντίληψης περί Άδη στη Δύση κατά την αρχαιότητα.

38. Πρβ. Allen, ό.π. (σημ. 9), σ. 91.

39. Η οποία, σύμφωνα και με την άποψη του U. von Wilamowitz-Moellendorff, *Homericische Untersuchungen*, Βερολίνο 1884, σ. 165, είναι αδύνατο να διακριθεί από την Αία. Για το ζήτημα αυτό πάντως έχουν διατυπωθεί διάφορες απόψεις. Για την ταύτιση της Αίας με την Αιαία, αλλά και με την Κολχίδα, για τη θέση των τόπων αυτών, καθώς και για τις απόψεις σχετικά με την ετυμολογία του ονόματος Αία βλ. A. Lesky, «Aia», *Wiener Studien* 63 (1948) 22 κ.ε. Πρβ. και Vassileva, ό.π. (σημ. 21), 76.

40. Κακριδής, ό.π. (σημ. 9), σσ. 228, 252· Heubeck – Hoekstra, ό.π. (σημ. 35), σ. 233.

41. Όπως σωστά τονίζει και ο Κυριακίδης, ό.π. (σημ. 35), σ. 291.

μέρα για να πλεύσει με τη βοήθεια του ανέμου μέχρι τη χώρα των Κιμμερίων στην άκρη του Ωκεανού (δεν διευκρινίζεται ποια άκρη) και να βρει την είσοδο του Άδη.

Πολλοί μελετητές στέκονται στην πληροφορία ότι ο άνεμος που έσπρωξε το καράβι του Οδυσσέα είναι ο βόρειος, σύμφωνα με τις οδηγίες της Κίρκης (κ 507). Αυτό όμως, πέρα από το γεγονός ότι έρχεται σε αντίθεση με την ίδια την τοποθέτηση του Άδη στη δυτική άκρη της γης, δεν επαναλαμβάνεται στη διήγηση του Οδυσσέα στη ραψωδία λ. Εκεί ο ήρωας, τόσο όταν περιγράφει τον πηγαιμό στον Άδη από την Αιαία όσο και όταν περιγράφει τον γυρισμό, λέει απλώς ότι ο άνεμος ήταν οὐρός (λ 7 και 640), δεν διευκρινίζει ότι ήταν βοριάς στην πρώτη περίπτωση και νοτιάς στη δεύτερη. Η επιμονή αυτή του Οδυσσέα να μη διευκρινίσει την κατεύθυνση του ανέμου οδηγεί στην υπόνοια ότι με την αναφορά στον βοριά από την Κίρκη (κ 507) θα μπορούσε να εννοείται γενικά ο άνεμος.⁴² Άλλωστε, αν το καράβι του Οδυσσέα κατευθυνόταν με τη βοήθεια του βοριά, τότε θα έπρεπε να δεχτούμε την τοποθέτηση του Άδη από τον W. Dörpfeld στο νότιο άκρο της γης, στη νότια Λιβύη,⁴³ κάτι που δεν φαίνεται βέβαια πιθανό και επιπλέον έρχεται σε αντίθεση και με την τοποθέτηση του Άδη στη Δύση από την πλειονότητα των ερευνητών, πολλοί από τους οποίους επικαλούνται πάντως την πληροφορία της Κίρκης για βόρειο άνεμο.⁴⁴

Ένα άλλο στοιχείο είναι η γειτνίαση του Άδη με τη χώρα των Κιμμερίων, στην οποία φτάνει ο Οδυσσέας και οι σύντροφοί του με το καράβι τους, για να προχωρήσουν έπειτα με τα πόδια για να βρουν το άλσος της Περσεφόνης. Για τη θέση της χώρας αυτής στην Οδύσσεια έχουν ειπωθεί επίσης διάφορες απόψεις, με επικρατούσα και πάλι εκείνη που την τοποθετεί στη Δύση⁴⁵ (αφού εκεί τοποθετείται και ο Άδης). Οι Κιμμέριοι όμως υπήρξαν ιστορικός λαός, που κατοικούσε στις βόρειες ακτές του Εύξεινου Πόντου και ήταν γνωστοί από τον 8ο αιώνα π.Χ. και κυρίως από τις καταστροφικές τους επιδρομές στη Μικρά Ασία τον 7ο αιώνα π.Χ.⁴⁶ Προ-

42. Παρόμοια άποψη εξέφρασε και ο U. Hölscher, *Die Odyssee*, Μόναχο ³1990, σ. 152.

43. W. Dörpfeld, *Homers Odyssee*, τ. 1, Μόναχο 1925, σ. 233. Πιο κάτω μάλιστα (256) τοποθετεί στο νότιο άκρο της Λιβύης και την Αιαία.

44. Έτσι έρχονται οι ίδιοι σε χαρακτηριστικές αντιφάσεις. Βλ. π.χ. G. Finsler, *Homer*, τ. 1, Λιψία ²1913, Ὑ. 25, όπου υποστηρίζει ότι ο Οδυσσέας κατευθύνεται από το ΒΑ σημείο της γης, όπου τοποθετεί την Αιαία, στο ΒΔ, όπου τοποθετεί τον Άδη, με τη βοήθεια του βοριά! Πρβ. Κακριδής, ό.π. (σημ. 9), σ. 228.

45. Βλ. ενδεικτικά στους Κυριακίδη, ό.π. (σημ. 35), 293 κ.ε.· Κακριδή, ό.π. (σημ. 9), σ. 228 και Μαζαράκη Αινιάνα, ό.π. (σημ. 35), σ. 46. Πρβ. και W. H. Roscher (επιμ.), *Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie*, τ. II.1, 1186, λ. Kimmerier.

46. Αναφέρονται από τον Καλλίνο (απ. 5α. 1), τον Ηρόδοτο (4.11 κ.ε.), αλλά και σε

κειμένου να εξηγήσουν την αντίθεση αυτή, οι υποστηρικτές της τοποθέτησης του Άδη στη Δύση ισχυρίστηκαν ότι οι συγκεκριμένοι στίχοι που αναφέρονται στους Κιμμερίους (λ 14-19) παρεμβλήθηκαν στο έπος ως αναχρονισμός που δημιουργήθηκε σε μια εποχή κατά την οποία οι Έλληνες δεν γνώριζαν τον λαό αυτό παρά μόνο από ταξιδιωτικά μυθιστορήματα και εμπορικές διηγήσεις· συνεπώς δεν γνώριζαν ακριβώς τον τόπο όπου ζούσαν, αφού οι διηγήσεις αυτές παρουσιάζουν συχνά σημαντικές ανακρίβειες ως προς τις αποστάσεις.⁴⁷ Έτσι κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι ο συντάκτης της *Νέκυιας* είχε μια πολύ γενική εικόνα για τους Κιμμερίους, ιδίως για το βαρύ κλίμα που επικρατούσε στη χώρα τους, και τους «εκτόπισε» στα πέρατα της γης, κοτά στα πρόθυρα του Άδη.⁴⁸

Η άποψη αυτή όμως επιδέχεται κάποιες παρατηρήσεις: από τη στιγμή που οι Έλληνες γνώριζαν τους Κιμμερίους πιθανότατα ήδη από τον 8ο αιώνα π.Χ. τουλάχιστον, όπως έχει υποστηριχτεί ήδη από την αρχή του 20ού αιώνα,⁴⁹ είναι προφανές ότι γνώριζαν και τον τόπο όπου ζούσαν. Το ότι οι ταξιδιωτικές και εμπορικές διηγήσεις παρουσιάζουν ανακρίβειες ως προς τις αποστάσεις των ιστορούμενων τόπων δεν σημαίνει βέβαια ότι τοποθετούν τους τόπους αυτούς και σε διαφορετικά σημεία της γης, προς λανθασμένες κατευθύνσεις. Το πρόβλημα της χρονολόγησης (όπως και εκείνο της πατρότητας) της *Οδύσσειας* παραμένει βέβαια ακόμα άλυτο και έχουν κατά καιρούς διατυπωθεί διάφορες θεωρίες. Σύμφωνα με μια από τις πιο διαδεδομένες, το έπος θα πρέπει να χρονολογηθεί στον ύστερο 8ο αιώνα π.Χ. ή στο πρώτο τέταρτο του 7ου αιώνα,⁵⁰ αφού ήδη τότε έχουν αρχίσει να εμφανίζονται βεβαιωμένα επεισόδιά του στην αγγειογραφία.⁵¹ Σύμφωνα πάλι με μία άλλη θεωρία, που γνωρίζει ολοένα

ασσυριακές επιγραφές. Βλ. H. Bengtson, *Ιστορία της αρχαίας Ελλάδος*, μτφρ. Α. Γαβρίλη, Αθήνα 2^η 1991, σσ. 83, 85· *Der Neue Pauly*, τ. 6, 458-459, λ. Kimmerioi.

47. Dörpfeld, ό.π. (σημ. 43), σ. 250· Κυριακίδης, ό.π. (σημ. 35), 294 κ.ε., με επιπλέον βιβλιογραφία. Κακριδής, ό.π. (σημ. 9), σ. 228. Ο Κυριακίδης μάλιστα θεωρεί (305) και την ίδια την *Οδύσσεια* έναν ταξιδιωτικό μύθο, ένα «ποιητικώς επεξεργασμένον εμπορικόν διήγημα».

48. Βλ. π.χ. Στράβων III.9.20, III.12.149· Κυριακίδης, ό.π. (σημ. 35), 301.

49. H. Berger, *Mythische Kosmographie der Griechen*, Λιψία 1904, σ. 15· Dörpfeld, ό.π. (σημ. 43), σ. 257· B. Lavagnini, «Un nuovo elemento per la cronologia dell'*Odyssea*», *AnnPisa* (1955) 255 κ.ε.

50. J. Griffin, *Homer. The Odyssey*, Κέμπριτζ 1987 (ανατ. 1993), σσ. 6-7· G. S. Kirk, «Ομηρος», στο P. E. Easterling – B. M. W. Knox, *Ιστορία της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας*, μτφρ. Ν. Κονομή – Χ. Γρίμπα – Μ. Κονομή, Αθήνα 2000, σ. 77 κ.ε.

51. Αταύτιστες μορφές ή επεισόδια ακόμα προγενέστερων παραστάσεων αγγείων ενδέχεται να είχαν επίσης αντληθεί από τα ομηρικά έπη. Βλ. π.χ. Μ. Τιβέριος, *Ελληνική Τέχνη. Αρχαία Αγγεία*, Αθήνα 1996, σ. 241, για τη μορφή του λαϊμού αττικού αμφορέα τού 710 π.Χ. περίπου. Για το θέμα βλ. T. H. Carpenter, *Art and Myth in Ancient Greece*, Λονδίνο 1991 (ανατ. 1996), σ. 8· H. A. Shapiro, *Myth into Art*, Λονδίνο 1994 (ανατ. 1995), σσ. 4-6.

και μεγαλύτερη αποδοχή τα τελευταία χρόνια, η Οδύσσεια θα έπρεπε ενδεχομένως να χρονολογηθεί περίπου στα μέσα του 7ου αιώνα π.Χ.⁵² Τόσο στην πρώτη όσο, και κυρίως, στη δεύτερη περίπτωση το έπος δημιουργήθηκε σε εποχή κατά την οποία οι Κιμμέριοι ήταν ήδη γνωστοί στους Έλληνες. Έτσι, ακόμα κι αν οι στίχοι που αναφέρονται στους Κιμμερίους αποτελούσαν παρεμβολή στο έπος, κάτι που σήμερα δεν γίνεται δεκτό,⁵³ δεν μπορούμε να δεχτούμε με ευκολία ότι ο δημιουργός της παρεμβολής αυτής, που θα ήταν ακόμα μεταγενέστερος της αρχικής Οδύσσειας, δεν γνώριζε ότι οι Κιμμέριοι ζούσαν στον Εύξεινο Πόντο.⁵⁴

Οι πληροφορίες των στ. λ 14-19 ότι στη χώρα των Κιμμερίων επικρατεί πάντα σκοτάδι και συννεφιά και ο ήλιος δεν τη βλέπει ποτέ παραπέμπει έντονα σε κλιματολογικές-αστρονομικές παρατηρήσεις που αναφέρονται σαφώς σε περιοχές βορειότερες της Ελλάδας, αν μάλιστα θυμηθούμε και τις ανάλογο περιεχομένου παρατηρήσεις των πηγών για τη χώρα των Αιθίοπων, όπου συνέβαιναν τα αντίθετα.⁵⁵ Στις περιοχές αυτές ανήκει βέβαια και εκείνη της Κριμαίας.⁵⁶ Επομένως, δεν προκύπτει κάποιος σοβαρός λόγος να θεωρήσουμε ότι η θέση των Κιμμερίων στην Οδύσσεια δεν ανταποκρίνεται στην πραγματική. Η άποψη αυτή φαίνεται ότι διαμορφώθηκε περισσότερο για να δικαιολογήσει τη θεωρία ότι ο Άδης της ομηρικής Νέκυιας, που γειτόνευε με τη χώρα των Κιμμερίων, βρισκόταν στην έσχατη Δύση, κάτι όμως που είναι αβάσιμο και δεν θα έπρεπε να θεωρείται τόσο συχνά ως δεδομένο. Τόσο η Αιαία όσο και η χώρα των Κιμμερίων βρίσκονται στον Εύξεινο Πόντο (εικ. 3). Η ανάγκη να τοποθετηθεί από τον μύθο το βασίλειο των νεκρών στα πέρατα του κόσμου⁵⁷ μπορούσε λοιπόν κάλλιστα να καλυφθεί από την τοποθέτησή του κοντά στη χώρα των Κιμμερίων, που προφανώς βρισκόταν στο ΒΑ άκρο της

52. Βλ. W. Burkert, «Das hunderttorige Theben und die Datierung der Ilias», *Wiener Studien* NF 10 (1976) 55 κ.ε. (663 π.Χ. ως terminus post quem της Ιλιάδας). Πρβ. W. Kullmann, «Festgehaltene Kenntnisse im Schiffskatalog und im Troenkatalog der Ilias», στο W. Kullmann, *Realität, Imagination und Theorie*, Α. Ρεγκάκος (επιμ.), Στουτγάρδη 2002, σ. 16 σημ. 29. Συμβατικά η Οδύσσεια χρονολογείται μία γενιά αργότερα. Πρβ. πιο πρόσφατα M. West, «The View from Lesbos», στο M. Reichel – A. Rengakos (επιμ.), *Epea Pteroenta. FS W. Kullmann*, Στουτγάρδη 2002, σ. 214. Ευχαριστώ θερμά τον καθηγητή Α. Ρεγκάκο για την εποικοδομητική συζήτηση την οποία είχαμε σχετικά με ζητήματα της Οδύσσειας.

53. Βλ. Heubeck – Hoekstra, ό.π. (σημ. 35), σσ. 126 κ.ε., 230, με βιβλιογραφία για όλες τις απόψεις.

54. Είναι χαρακτηριστική η πεποίθηση του Στράβωνα (I.1.10) ότι ο Όμηρος γνώριζε και τους Κιμμερίους και τον Κιμμέριο Βόσπορο, αλλά και το κλίμα που επικρατούσε εκεί. Συνεπώς, η άποψη της Vassileva, ό.π. (σημ. 21), 70, ότι η αναφορά των Κιμμερίων από τον Όμηρο έχει μόνο μυθολογικό και καθόλου γεωγραφικό χαρακτήρα, δύσκολα γίνεται αποδεκτή.

55. Βλ. στο πρώτο κεφάλαιο.

56. Η Κιμμερή χώρα που αναφέρει ο Ηρόδοτος (4.12).

57. Κακριδής, ό.π. (σημ. 9), σ. 228.

γης,⁵⁸ αφού καμία άλλη περιοχή προς εκείνο το σημείο του ορίζοντα δεν ήταν γνωστή.⁵⁹

Παρομοίως, η εντύπωση που έπρεπε να δίνει ένας μυθικός λαός που γειτονεύει με τον Άδη, ότι δηλαδή ζούσε στο σκοτάδι, επιτυγχανόταν εξίσου καλά με το πραγματικό κλίμα της νότιας Ρωσίας. Έτσι, η «μετατόπιση» τόσο των Κιμμερίων όσο και του Άδη στο δυτικό άκρο της γης ή κάπου στη δυτική Μεσόγειο δεν ήταν καθόλου αναγκαία.⁶⁰ Τέλος, ως επανέλθουμε στην τρίτη εκδοχή της πορείας της επιστροφής των Αργοναυτών που παραθέσαμε πιο πάνω (Ορφ., Αργον. 1036 κ.ε.). Σύμφωνα με αυτή, οι Αργοναύτες διέσχισαν τη Μαιώτιδα και πέρασαν από τη χώρα των Κιμμερίων, τον Αχέροντα και τις Πύλες του Άδη, μετά τις οποίες βγήκαν στον Ωκεανό. Οι ομοιότητες με την περιγραφή της Νέκυιας είναι πρόδηλες,⁶¹ ενώ είναι βέβαιη η γνώση του αργοναυτικού μύθου από τον ποιητή της Οδύσσειας (βλ. μ 69-72).⁶² Ύστερα από όλα αυτά πιστεύω ότι η τοποθέτηση του ομηρικού Άδη στην περιοχή των (πραγματικών) Κιμ-

58. Όπως σωστά επισημαίνει και ο Wilamowitz-Moellendorff, ό.π. (σημ. 39), σ. 165, το να βρίσκεται ο Άδης στο βόρειο άκρο της γης είναι τόσο πιθανό όσο και το να βρίσκεται σε οποιοδήποτε άλλο, ενώ η θέση των Κιμμερίων στο έπος συμπίπτει με την πραγματική. Αντίθετα, κατά τον Hölscher, ό.π. (σημ. 35), σσ. 153-154, ο ποιητής των στίχων που αναφέρονται στους Κιμμερίους δεν σκόπευε να αναφερθεί σε έναν ιστορικό, αλλά σε έναν μυθικό λαό, στον οποίο είναι λάθος να ψάχνουμε για ιστορικά ίχνη. Αυτό ωστόσο δεν σημαίνει ότι πρέπει να θεωρούμε αυτονόητη και μια γεωγραφική του τοποθέτηση αντίθετη προς την ιστορική πραγματικότητα.

59. Η μικρή διάρκεια του ταξιδιού του Οδυσσέα από την Αιαία στη χώρα των Κιμμερίων (μία ημέρα) δεν μπορεί ασφαλώς να βοηθήσει στο συγκεκριμένο ζήτημα, ωστόσο θα ταίριαζε περισσότερο με ένα ταξίδι από την Κολχίδα στα στενά του Παντικιάπαιου, παρά με το διάπλου του μισού Ωκεανού, μια πορεία δηλαδή παρόμοια με εκείνη της επιστροφής των Αργοναυτών.

60. Σύμφωνα με μία άλλη άποψη (Μαζαράκης Αινιάν, ό.π. (σημ. 35), σ. 46), ο Άδης της Οδύσσειας βρισκόταν στον Αχέροντα της Θεσπρωτίας. Ο Μαζαράκης Αινιάν επικαλείται ένα χειρόγραφο στο οποίο οι Κιμμέριοι αποκαλούνται Χειμέριοι και την πληροφορία του Θουκυδίδη (1.46) ότι στα βόρεια του Αχέροντα της Θεσπρωτίας υπήρχε ένα λιμάνι με το όνομα Χειμέριον. Όπως παρατηρεί και ο Κυριακίδης, ό.π. (σημ. 35), 294 σημ. 2, το όνομα Χειμέριοι, που σημαίνει και τους «παγετώδεις», τους «ψυχρούς», παραπέμπει περισσότερο σε τοποθέτηση του λαού στο βορρά, εκεί δηλαδή όπου πραγματικά ζούσε. Επιπλέον, δεν μας είναι πολύ εύκολο να φανταστούμε ότι όταν ο Οδυσσέας έφτανε στον (μακρινό) Άδη, πλάι σε ένα μέρος τόσο ζοφερό και ανήλιαγο, ήταν τόσο κοντά στην πατρίδα του, την Ιθάκη.

61. Έστω κι αν υπάρχουν κάποιες λεπτομέρειες που διαφοροποιούν τις δύο πορείες μεταξύ τους, κυρίως η αναφορά των Αργοναυτικών στις Άλπεις.

62. Είναι μάλιστα ευρέως αποδεκτή η άποψη για επίδραση των Αργοναυτικών στο έπος. Βλ. αρχικά Κ. Meuli, «*Odyssee und Argonautica*», Βερολίνο 1921, ιδίως σσ. 25 κ.ε., 82 κ.ε., 115. Η νεότερη βιβλιογραφία για το θέμα είναι ιδιαίτερα εκτενής. Πρβ. πρόσφατα Allen, ό.π. (σημ. 9), σ. 88. Ο Κυριακίδης αντίθετα ισχυρίστηκε (ό.π. (σημ. 35), 306 κ.ε.) ότι η Οδύσσεια επηρέασε τα Αργοναυτικά. Πάντως, η παρατήρηση του Στράβωνα (1.2.40) ότι η Κίρκη της Οδύσσειας προήλθε από τη Μήδεια σίγουρα δεν πρέπει να υποτιμάται.

μερίων και της Αζοφικής θα πρέπει να θεωρηθεί ιδιαίτερα πιθανή.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η προσπάθεια να εντοπιστούν γεωγραφικά οι περιπέτειες του Οδυσσέα αποτελεί μία γοητευτική μεν, αλλά συχνά μάλλον μάταιη ασχολία, όπως πολύ εύγλωττα υποστήριξε ο Ερατοσθένης⁶³ και υπονόησε και ο σχολιαστής του Ομήρου.⁶⁴ Από τους περισσότερους τόπους που αναφέρονται στην *Οδύσεια* ελάχιστοι είναι αυτοί που μπορούν να τοποθετηθούν με κάποια πιθανότητα στον χάρτη. Ένας από αυτούς θα μπορούσαμε όμως να υποστηρίξουμε, σύμφωνα με τα προηγούμενα, ότι είναι η Αιαία και κατά συνέπεια ένας άλλος είναι ίσως και ο τόπος των Κιμερίων και του Άδη. Η *εύρύπορη θάλασσα*, στην οποία μπήκε το καράβι του Οδυσσέα από τον Ωκεανό επιστρέφοντας από τον Άδη και στην οποία βρισκόταν η Αιαία και η ανατολή του Ήλιου (μ 1-4), δύσκολα μπορεί να αποσυνδεθεί από τον Εύξεινο Πόντο,⁶⁵ ο οποίος και από τον αργοναυτικό μύθο προκύπτει ότι επικοινωνούσε με τον Ωκεανό και ότι συνεπώς βρισκόταν στην άκρη της γης.⁶⁶

2. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ – Η ΠΡΩΤΗ ΓΝΩΡΙΜΙΑ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΜΕ ΤΟΝ ΕΥΞΕΙΝΟ ΠΟΝΤΟ

Οι μύθοι που παρουσιάστηκαν στις προηγούμενες σελίδες, η αργοναυτική εκστρατεία, το ταξίδι του Οδυσσέα στον Άδη και η τιμωρία του Προμηθέα, έχουν το κοινό χαρακτηριστικό ότι διαδραματίστηκαν στην ίδια περιοχή. Δυστυχώς είναι αδύνατο να χρονολογηθεί η δημιουργία μυθικών παραδόσεων, οι τρεις συγκεκριμένες όμως, και ιδίως οι δύο πρώτες, είναι σίγουρα από τις πρωιμότερες της ελληνικής μυθολογίας.⁶⁷ Και στους τρεις αυτούς μύθους προβάλλεται ένας συγκεκριμένος τόπος

63. Τα λόγια του τα μετέφερε σε μας ο Στράβων, που όμως διαφωνούσε μαζί του: *ποιητής πᾶς στοχάζεται ψυχαγωγίας, οὐ διδασκαλίας* (Στράβ. I.1.10 και I.2.3) και *φησὶ (Ερατοσθένης) τότε ἂν εὐρεῖν τινα, ποῦ Ὀδυσσεὺς πεπλάνηται, ὅταν εὖρη τὸν σκυτέα τὸν συρράφαντα τὸν τῶν ἀνέμων ἄσκόν* (Στράβ. I.2.15).

64. Υποστηρίζοντας ότι η πλάνη του Οδυσσέα τοποθετείται από τον ποιητή πόρρω που ἐν ἔκτετοπισμένους τόποις ἀορίστοις (Σχ. Οδ. ε 55 και κ 189).

65. Hölscher, ό.π. (σημ. 42), σ. 152.

66. Οι πύλες του Ήλιου στα ρέματα του Ωκεανού, από τις οποίες περνούν οι ψυχές των μνηστήρων με τον Ερμή για να φτάσουν στον Άδη στη «δεύτερη Νέκυια» της *Οδύσειας* (ω 11-12), δεν βρίσκονταν αναγκαστικά στο δυτικό τμήμα του Ωκεανού, όπως υποστηρίχτηκε ήδη από τον Ευστάθιο (Οδ. 2.312), αλλά εξίσου πιθανώς στο ανατολικό. Άρα το απόσπασμα αυτό δεν προσφέρει καμιά γεωγραφική διευκρίνιση, όπως ούτε και η σχετική αναφορά του Ησιόδου (Θεογ. 746 κ.ε.).

67. Ακόμα και ο Όμηρος, ο αρχαιότερος από τους ποιητές που μας μετέφερε τους μύθους που γνωρίζουμε, είναι σαφές ότι επεξεργάστηκε παραδόσεις που είχαν δημιουργηθεί πολύ πριν από την εποχή του, πολλές μάλιστα υπό την επίδραση παρόμοιων παραδόσεων άλλων πρώιμων πολιτισμών. Βλ. σχετικά Κακριδής, ό.π. (σημ. 1), σσ. 73 κ.ε., 101 κ.ε.

ως το όριο της γης πριν από τον Ωκεανό. Ο τόπος αυτός δεν είναι άλλος από τον Εύξεινο Πόντο. Η ανατολική του ακτή, η περιοχή της Αίας ή Κολχίδας, και ο Καύκασος που υψώνεται πίσω της, νοείται ως το ανατολικό άκρο της οικουμένης, που επικοινωνεί με το ανατολικό τμήμα του Ωκεανού και αντιδιαστέλλεται προς τις Ηράκλειες Στήλες στο Γιβραλτάρ, όπου βρίσκεται το δυτικό άκρο. Η βορειοανατολική του ακτή, η χώρα των Κιμμερίων, η μετέπειτα Κριμαία, με τον Κιμμέριο Βόσπορο και τη Μαιώτιδα λίμνη, φαίνεται να αποτελεί το βορειοανατολικό άκρο της γης, που συνορεύει επίσης με τον Ωκεανό και διαθέτει είσοδο στον Άδη.

Θα πρέπει να θεωρήσουμε ότι οι τόποι της γης που εμφανίζονται στους μύθους ως οριακοί έχουν επιλεγεί από τους εμπνευστές των μύθων με βάση τις πραγματικές γεωγραφικές γνώσεις της εποχής τους. Αυτό σημαίνει ότι κάποτε δεν υπήρχαν άλλες γνωστές περιοχές ούτε άλλοι γνωστοί λαοί πέρα από τον Εύξεινο Πόντο προς τα ανατολικά⁶⁸ και τα βόρεια· πράγματι, κανένα αρχαίο κείμενο δεν ανατρέπει αυτή τη διαπίστωση, που επιπλέον επιβεβαιώνεται και από τον πρώτο χάρτη του γνωστού κόσμου (εικ. 1), που αποτελεί έργο του Αναξιμάνδρου από τη Μίλητο (610-547 π.Χ.). Αυτό που παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον είναι το γεγονός ότι η ανατολική-βορειοανατολική αυτή πλευρά της οικουμένης είναι η μόνη της οποίας η εικόνα άλλαξε και συνέχιζε να αλλάζει στους επόμενους αιώνες ως και τα ρωμαϊκά χρόνια.

Στον Βορρά, ακόμη και ως λίγο πριν από την εποχή του Στράβωνα (1ος αιώνας π.Χ.-1ος αιώνας μ.Χ.) δεν ήταν γνωστή άλλη περιοχή πέρα από την Κελτική (προς τα δυτικά) και τη Σκυθία (προς τα ανατολικά), την περιοχή δηλαδή όπου και οι μύθοι φαίνεται να τοποθετούν τους Υπερβορείους και το βόρειο τμήμα του Ωκεανού⁶⁹ (εικ. 1-2, 5). Ο γεωγράφος από την Αμάσεια μιλά για πρώτη φορά για τη νήσο Θούλη (I.4.2), δηλαδή μάλλον τα νησιά Σέτλαντ, την οποία και ο Κλαύδιος Πτολεμαίος καταγράφει τον 2ο αιώνα μ.Χ. στο αρχείο του ως το βορειότερο σημείο του τότε γνωστού κόσμου (2.3.32), και φαίνεται να επεκτείνεται προς τα ανατολικά στις ακτές της Βαλτικής (εικ. 6)⁷⁰. Αντίστοιχα, το νότιο άκρο της γης το καλύπτει μέχρι και τον 2ο αιώνα, και πάλι όπως και

68. Ασφαλώς εννοείται προς τα ανατολικά στο ύψος του Εύξεινου Πόντου. Δεν γνωρίζουμε ως ποιο ακριβώς σημείο προς τα ανατολικά έφταναν οι γεωγραφικές γνώσεις των Ελλήνων της πρώιμης ιστορικής περιόδου σε ό,τι αφορά τη νοτιότερα κείμενη Μεσοποταμία.

69. Στράβ. I.1.13. Βλ. και στο πρώτο κεφάλαιο.

70. Κάποια βασικά στοιχεία της γεωγραφίας του Πτολεμαίου, αλλά και σχετική βιβλιογραφία μπορεί ο αναγνώστης να δει στους J. Lennart Berggren – A. Jones, *Ptolemy's Geography*, Princeton 2000 (οι οποίοι στη σ. 21 ταυτίζουν τη Θούλη με τις νήσους Εβρίδες) και A. Stückelberger, «Klaudios Ptolemaios», στο W. Hübner (επιμ.), *Geographie und verwandte Wissenschaften*, Στουτγάρδη 2000.

στον μύθο, η χώρα των Αιθιοπών (Στράβ. I.1.13), η Μερόη (στη σημερινή Αιθιοπία) και οι λίμνες του Νείλου (Στράβ. I.4.2. Πτολ. 2.10.3 και 4.7.21) (εικ. 1-2, 5-6). Και βέβαια δεν χρειάζεται να γίνει ειδική αναφορά στο δυτικό άκρο, την Ιβηρική χερσόνησο (Στράβ. I.1.13) και τις Νήσους των Μακάρων στον Πτολεμαίο (4.6.34).⁷¹ οι περιοχές πέρα από το όριο αυτό έγιναν γνωστές στους Έλληνες, αλλά και στους περισσότερους Ευρωπαίους, μόλις από το τέλος του 15ου αιώνα (εικ. 1-2, 5-6).

Αντίθετα, οι γνώσεις των Ελλήνων επεκτείνονταν συνεχώς για ό,τι αφορά λαούς και περιοχές στα ανατολικά του Εύξεινου Πόντου. Ήδη ο Εκαταίος ο Μιλήσιος (περ. 550-475 π.Χ.), λίγο ύστερα από τον επίσης Μιλήσιο Αναξίμανδρο (εικ. 1), γνωρίζει (*FrGrH* 1 F 286), σε αντίθεση με τον πρώτο, την Κασπία Θάλασσα (εικ. 2), δίνοντάς μας έτσι και ένα σημαντικό στοιχείο για την περίοδο κατά την οποία αυτή έγινε γνωστή στους Έλληνες, ενώ ο Ηρόδοτος, που έχει την ίδια εικόνα για τα τρία προηγούμενα σημεία του ορίζοντα,⁷² μιλά για τους Ινδούς (3.94, 7.70), αρκετά πριν από την εκστρατεία του Μεγάλου Αλεξάνδρου (εικ. 5). Ο Στράβων (I.4.2, II.1.14) και ο Πτολεμαίος (7.4.1) αναφέρουν την Ταπροβάνη νήσο (Σρι Λάνκα ή Σουμάτρα), ενώ κατά την εποχή του δεύτερου ήταν γνωστή και η πόλη Σήρα (Πτολ. 6.16.8) και η περιοχή της Σηρικής (εικ. 6), που τοποθετείται στον δρόμο του μεταξιού (Πρβλ. και Πτολ. 6.13.16.16, 7.2.1, 7.3.1., 7.5.2, 8.24.1-5, 8.27.2, 28.29.24). Πάντως σε ό,τι αφορά τις περιοχές στα βορειοανατολικά του Πόντου και της Κασπίας, εκεί τα πράγματα φαίνεται ότι ήταν ακόμα ασαφή ως τους γεωγράφους της ρωμαϊκής εποχής, κρίνοντας τουλάχιστον από τις σωζόμενες πηγές.⁷³ Οι Σκύθες και οι Σαρμάτες, που αναφέρονται από τον 5ο αιώνα π.Χ. κ.ε. (Ηρόδ. 4, σε αρκετά σημεία ως *Σαυρομάται*. Ελλάν. *FrGrH* 4 F 185. Έφορ. *FrGrH* 70 F 160a, κ.ά.), ήταν γενικά γνωστό ότι ζούσαν στις περιοχές αυτές, στις οποίες επιχείρησε ανεπιτυχώς να εκστρατεύσει ο Δαρείος το 513/512 π.Χ.,⁷⁴ αλλά καμιά συγκεκριμένη γνώ-

71. Τα Κανάρια Νησιά. Για άλλες απόψεις βλ. Stückelberger, ό.π. (σημ. 70), σσ. 198-200 σημ. 48.

72. Για τη γεωγραφία του Ηροδότου υπάρχει πλούσια βιβλιογραφία από τον 19ο και τον 20ό αιώνα. Ο αναγνώστης μπορεί να τη βρει συγκεντρωμένη στον D. Müller, *Topographischer Bildkommentar zu den Historien Herodots*, Τυβίγγη 1987, σ. 7 κ.ε.

73. Ακόμα και στον χάρτη που συνέταξε το 240 π.Χ. περίπου ο Ερατοσθένης ο Κυρηναίος (275-195 π.Χ.), ο οποίος περιλαμβάνει στα ανατολικά την Ταπροβάνη, δεν υπάρχουν άλλες περιοχές πέρα από τον Εύξεινο Πόντο και την Κασπία προς τα Β-ΒΑ.

74. Φαίνεται ότι οι Πέρσες δεν κατόρθωσαν να περάσουν τους μεγάλους ποταμούς της νότιας Ρωσίας (πρβ. Bengtson, ό.π. (σημ. 46), σ. 124· A. de Sélincourt, *The World of Herodotus*, Λονδίνο 1962, σσ. 241, 243) και συνεπώς η περιοχή στα ΒΑ του Εύξεινου Πόντου παρέμεινε τουλάχιστον ως τον 6ο αιώνα π.Χ. ουσιαστικά άγνωστη. Ας σημειωθεί με την ευκαρία ότι η ταύτιση του ποταμού Όαρου (Ηρ. 4.124) με τον Βόλγα (βλ. για παράδειγμα

ση για τους τόπους τους δεν προκύπτει από τα κείμενα.⁷⁵ Παρ' όλα αυτά, είναι σημαντικό το γεγονός ότι η γνώση των τεράστιων εκτάσεων της Σκυθίας⁷⁶ την εποχή του Ηροδότου φαίνεται να έπαιξε κι αυτή ρόλο στην απόρριψη από τον Αλικαρνασσεά τής άποψης ότι η γη περιβαλλόταν από τον Ωκεανό και ότι η Ευρώπη και η Ασία ήταν ισομεγέθεις (Ηρ. 4.8, 4.36, πρβ. και 2.21-23).

Σε κάθε περίπτωση είναι προφανές ότι οι γνωστές περιοχές της οικουμένης σταματούσαν στα βορειοανατολικά στον Εύξεινο Πόντο, σίγουρα ως την εποχή των επών, ενδεχομένως και αυτή των πρώτων καταγραφών τους (εικ. 1). Μπορούμε όμως να γνωρίζουμε από πότε ήταν γνωστός στους Έλληνες ο Εύξεινος Πόντος, και συγκεκριμένα το βορειοανατολικό τμήμα του, και πώς έγινε γνωστός; Τι εμπειρίες ή γεγονότα αντικατοπτρίζουν οι προαναφερθέντες μύθοι; Μπορούν αυτοί να χρονολογηθούν με βάση τα αρχαιολογικά και ιστορικά στοιχεία που διαθέτουμε για τις πρώτες επαφές των Ελλήνων με τη συγκεκριμένη περιοχή, ή, αντίστροφα, να βοηθήσουν στη συναγωγή συμπερασμάτων ή τη δημιουργία υποθέσεων σχετικά με τη χρονολόγηση των επαφών αυτών;

Τα ερωτήματα αυτά συνδέθηκαν συχνά στην έρευνα με τον ελληνικό αποικισμό στον Εύξεινο Πόντο. Σύμφωνα με τα λιγοστά αρχαιολογικά στοιχεία από την περιοχή, δεν αποδεικνύεται ίδρυση ελληνικών αποικιών στη Μαύρη Θάλασσα πριν από το δεύτερο τέταρτο του 7ου αιώνα π.Χ.,⁷⁷ ενώ στη βόρεια ακτή της οι πρώτοι ελληνικοί οικισμοί πρέπει να ιδρύθηκαν λίγο μετά τα μέσα του 7ου αιώνα π.Χ.⁷⁸ Ωστόσο, οι μύθοι για τους οποίους έγινε λόγος είναι ασφαλώς αρκετά προγενέστεροι της εποχής αυτής. Ο αργοναυτικός μύθος είναι γνωστός στον Όμηρο, όπως

A. Herrmann, «Oaros», *RE* XVII.2, 1680-1681) είναι αβάσιμη, αφού ο Όαρος χυνόταν στη Μαιώτιδα (Αζοφική) και όχι στην Κασπία. Πρβ. W. W. How – J. Wells, *A Commentary on Herodotus*, τ. I, Οξφόρδη 1912 (ανατ. 1964), σ. 342.

75. Οι πληροφορίες που παραδίδει ο Ηρόδοτος αφορούν κυρίως στο ευρωπαϊκό τμήμα της Σκυθίας, στα βόρεια του Εύξεινου Πόντου.

76. Βλ. ενδεικτικά de Sélincourt, ό.π. (σημ. 74), σ. 238.

77. Βλ. π.χ. Η. Πετρόπουλος, «Μερικές πτυχές της πρώιμης ιστορίας του Εύξεινου Πόντου», *Αρχαιολογία και Τέχνες* 76 (2000) 62-63 και Ε. Κ. Petropoulos, «Problems in the History and Archaeology of the Greek Colonization of the Black Sea», στο: D. V. Grammenos – Ε. Κ. Petropoulos (επιμ.), *Ancient Greek Colonies in the Black Sea*, τ. I, Θεσσαλονίκη 2003, σσ. 19 κ.ε., με την παράθεση των σχετικών αρχαιολογικών στοιχείων. Επίσης, J. Boardman, *Οι αρχαίοι Έλληνες στην υπερπόντια εξάπλωσή τους*, μτφρ. Η. Ανδρεάδη, Αθήνα 1996, σσ. 302 κ.ε.· G. R. Tsatskheladze, «Greek Colonisation of the Black Sea Area», στο G. R. Tsatskheladze (επιμ.), «The Greek Colonisation of the Black Sea Area», *Historia* 121 (1998) 19, που μιλάει για το τελευταίο τρίτο του 7ου αιώνα. Άλλες απόψεις, βασισμένες κυρίως σε πληροφορίες των γραπτών πηγών (8ος αιώνας ή αρχή 7ου), είναι συγκεντρωμένες στον Petropoulos, ό.π. σ. 19 κ.ε.

78. Πετρόπουλος, ό.π. (σημ. 77), 63, με βιβλιογραφία.

αποδεικνύεται σε διάφορα σημεία των επών (π.χ. *Ιλ.* Η 468, *Οδ.* λ 256-259, μ 59-72). Επίσης, είναι γνωστός στον Ησίοδο (*Θεογ.* 992-1002), αλλά και σε άλλους πρώιμους επικούς ποιητές.⁷⁹ Φαίνεται ότι η παράδοση της μυθικής αυτής εκστρατείας, η οποία έγινε πριν από τον Τρωικό Πόλεμο (πολλοί ήρωες του οποίου υπήρξαν απόγονοι Αργοναυτών) και στην οποία πήραν μέρος ήρωες από όλα σχεδόν τα μυκηναϊκά βασίλεια, αλλά και ο ίδιος ο Ηρακλής, είχε διαμορφωθεί αρκετά πριν από τον 8ο αιώνα π.Χ., και μάλλον από τη μυκηναϊκή ήδη εποχή,⁸⁰ στοιχεία της οποίας είναι αναγνωρίσιμα στα ομηρικά έπη.⁸¹ Αυτό θα σήμαινε ότι ο Εύξεινος Πόντος ήταν ήδη από τότε γνωστός στους κατοίκους του ελλαδικού χώρου. Μπορεί όμως αυτό να τεκμηριωθεί αρχαιολογικά;

Σύμφωνα με μία άποψη, οι Έλληνες είχαν αρχίσει να προσεγγίζουν τον Εύξεινο Πόντο ήδη από τον 13ο αιώνα π.Χ.⁸² Αν και τα αρχαιολογικά ευρήματα που θα μπορούσαν να στηρίξουν μια τέτοια άποψη είναι ελάχιστα,⁸³ γι' αυτό και η άποψη αυτή έχει αμφισβητηθεί έντονα⁸⁴, πρέπει να σημειωθεί ότι οι μυθολογικές αναφορές, ιδιαίτερα αυτές στην αργοναυτική εκστρατεία, έρχονται σε σημαντική χρονική σύμπτωση με αυτά. Μπορεί η παρουσία των Ελλήνων στον Εύξεινο Πόντο να αποδεικνύεται αρχαιολογικά μόνο από το δεύτερο τέταρτο του 7ου αιώνα π.Χ. και μετά, ωστόσο οι μαρτυρίες των μύθων, σε συνδυασμό με ευάριθμα ευρήματα, ενθαρρύνουν έντονα την υπόνοια ότι η περιοχή ήταν γνωστή στους κατοικούντες την Ελλάδα από πολύ νωρίτερα και πάντως είναι ικανά να ανατρέψουν την άποψη ότι οι αρχαίοι Έλληνες δεν μπορούσαν να πλεύσουν στη Μαύρη Θάλασσα πριν από την επινόηση της πεντηκοντόρου, περί το 680 π.Χ.⁸⁵

79. Allen, ό.π. (σημ. 9), σ. 88, με επιπλέον βιβλιογραφία.

80. Πρβ. Kirk, ό.π. (σημ. 50), σ. 77. Ο Lordkipanidze, «Οι Έλληνες στην Κολχίδα», στο Μ. Κορομηλά, *Οι Έλληνες στη Μαύρη Θάλασσα*, Αθήνα 1991, σ. 190.

81. Όπως πρώτος έδειξε ο Μ. Ρ. Nilsson, «Der mykenische Ursprung der griechischen Mythologie», στο *Festschrift für J. Wackernagel*, 1923, σ. 137 κ.ε.· ο ίδιος, *The Minoan-Mycenaean Religion and its Survival in Greek Religion*, Lund 1927, σ. 44 κ.ε. (και ²1950)· ο ίδιος, *Homer and Mycenae*, Λονδίνο 1933.

82. Τα σχετικά κείμενα του V. D. Blavatskiyi είναι στη ρωσική γλώσσα. Βλ. στον Πετρόπουλο, ό.π. (σημ. 77), 63 σημ. 5. Πρβ. και *RE Suppl.* IX, 1047-1055, λ. Pontos Euxeinus (Ch. M. Danoff).

83. Κυρίως κεραμική και όπλα της μυκηναϊκής και περόνης της υπομυκηναϊκής περιόδου. Βλ. Πετρόπουλος, ό.π. (σημ. 77), 61-62 και Petropoulos, ό.π. (σημ. 77), σ. 20 κ.ε., με τη σχετική βιβλιογραφία.

84. Βλ. Πετρόπουλος, ό.π. (σημ. 77), 61-62, με βιβλιογραφία. Πρβ. Tsatskhladze, ό.π. (σημ. 77), σ. 10 κ.ε., που δυσκολεύεται να αποδεχτεί ότι η ελληνική κεραμική που βρέθηκε στον Εύξεινο Πόντο και χρονολογείται πριν από την ίδρυση των αποικιών υποδηλώνει προαποικιακές επαφές των Ελλήνων στην περιοχή.

85. Βλ. κυρίως R. Carpenter, «Greek Penetration of the Black Sea», *AJA* 52 (1948) 1-10.

Δεν θα ήταν ιδιαίτερα λογικό να πήγαιναν οι Έλληνες να ιδρύσουν αποικίες σε εντελώς άγνωστους τόπους. Σίγουρα θα είχαν προηγηθεί κάποια ταξίδια, εμπορικού ή ακόμα και εξερευνητικού απλώς χαρακτήρα, που έκαναν υποτυπωδώς γνωστή την περιοχή στους μεταγενέστερους αποίκους της.⁸⁶ Αυτά τα ταξίδια, που αποτέλεσαν τις πρώτες και σίγουρα επεισοδιακές προσπάθειες των Ελλήνων να πλεύσουν στον Εύξεινο Πόντο, είναι εξαιρετικά πιθανό να στάθηκαν η πηγή έμπνευσης του μύθου της περιπέτειας των Αργοναυτών. Ο Όμηρος, όντας γνώστης του μύθου, αλλά και άνθρωπος που έζησε πιθανότατα στα ανατολικά παράλια του Αιγαίου, στην περιοχή δηλαδή που πρωτοστάτησε στην ελληνική διείσδυση στον Εύξεινο Πόντο, ήταν επόμενο να χρησιμοποιήσει κι αυτός τη δύσκολη και αφιλόξενη, ακόμα, θάλασσα ως σκηνικό για μία από τις πιο τρομερές στιγμές της περιπλάνησης του Οδυσσέα.⁸⁷ Το γεγονός ότι τα πρωιμότερα αρχαιολογικά ευρήματα από την περιοχή,⁸⁸ έστω και τόσο λίγα, είναι σύγχρονα με την εποχή διαμόρφωσης των μύθων είναι ιδιαίτερα σημαντικό⁸⁹ και τείνει να ενισχύσει την άποψη ότι οι πρώτες επαφές των Ελλήνων με τον Εύξεινο Πόντο έγιναν πιθανότατα στη Μυκηναϊκή Εποχή, ίσως τον 13ο αιώνα π.Χ. Αν αυτό ισχύει, τότε έχουμε μια χαρακτηριστική περίπτωση όπου η μυθολογία έρχεται να καλύψει ένα ιστορικό και αρχαιολογικό κενό.

Η αναγκαστική σύνδεση των μύθων με τον αποικισμό δεν είναι συνεπώς ορθή. Δεν ήταν απαραίτητη η εγκατάσταση των Ελλήνων σε μια περιοχή, προκειμένου να δημιουργήσουν μύθους σχετικά με αυτήν· αρκούσαν απλώς κάποιες επαφές, συχνά πολύ περιορισμένες. Μάλιστα, ο τρόπος με τον οποίον παρουσιάζεται ο Εύξεινος Πόντος και οι λαοί του

Περισσότερα στον Petropoulos, ό.π. (σημ. 77), σ. 19. Τα επιχειρήματα του Carpenter αντέκρουσε αναλυτικά και πειστικά ο A. J. Graham, «The Date of the Greek Penetration of the Black Sea», *BICS* 5 (1958) 25-42. Βλ. και B. W. Labaree, «How the Greeks Sailed into the Black Sea», *AJA* 61 (1957) 29-33.

86. Όπως αναφέρει η Μ. Κορομηλά, *Οι Έλληνες στη Μαύρη Θάλασσα*, Αθήνα 1991, σσ. 17-18, η Κολχίδα ήταν γνωστή στους θαλασσιούς λαούς της ανατολικής Μεσογείου για τον μεταλλευτικό της πλούτο και την ανεπτυγμένη μεταλλοτεχνία, όπως προκύπτει μεταξύ άλλων από τις σφηνοειδείς επιγραφές των Ασσυρίων, του 12ου αιώνα π.Χ. Πρβ. και R. Drews, «The Earliest Greek Settlements on the Black Sea», *JHS* 96 (1976) 26-31· A. J. Graham, «The Colonial Expansion of Greece», στο *Cambridge Ancient History* 2III, Κέμπριτζ 1982, σ. 123 κ.ε. Επιπλέον, ας σημειωθεί ότι η πρόσβαση στην Κολχίδα ήταν δυνατή όχι μόνον από τη θάλασσα.

87. Η γνώση των περιοχών του Εύξεινου Πόντου από τον Όμηρο υποστηρίζεται με πειστικά επιχειρήματα και από τον Drews, ό.π. (σημ. 86), 20-22.

88. Ό.π.

89. Η σύμπτωση αυτή εντοπίστηκε από ορισμένους ερευνητές (βλ. πιο πρόσφατα Petropoulos, ό.π. (σημ. 77), σ. 20 κ.ε.), οι οποίοι όμως παρέμειναν επιφυλακτικοί απέναντι στη σημασία της για την πρώτη παρουσία των Ελλήνων στον Εύξεινο Πόντο.

στους συγκεκριμένους μύθους, η γειτνίασή του με τον Ωκεανό, η αντιπαράθεσή του με τα δυτικά πέρατα της γης στην τιμωρία του Προμηθέα, που ως αιώνια τιμωρία έτσι κι αλλιώς έπρεπε να εκτελείται σε σημείο υπερβολικά μακρινό,⁹⁰ πέρα από το οποίο υπήρχε μόνο το χάος, οι Πύλες του Άδη και ο μυστηριώδης τόπος των Κιμμερίων, που καλύπτεται από διαρκές σκοτάδι, όλα αυτά υποδηλώνουν ότι η όλη περιοχή ασφαλώς δεν ήταν τόσο γνωστή όσο θα την έκανε η ίδρυση αποικιών (δηλαδή από τον 7ου αιώνα και μετά), ήταν όμως γνωστή, όπως φαίνεται και από τη χρήση στις πηγές των ονομάτων των Κιμμερίων (Οδ. λ 14) ή της Κολχίδας (Εύμηλος, Κορινθ. EGF απ. 2⁹¹) και του Φάση (Ησ. Θεογ. 340). Και ήταν γνωστή τόσο λίγο, ώστε να προκύπτει μεν από τους μύθους η σχετικά ακριβής θέση της στον χάρτη, όπως επισημάνθηκε παραπάνω, αλλά και να καλύπτεται από έναν πέπλο μυστηρίου, στο όριο μεταξύ μύθου και πραγματικότητας, όπως βλέπουμε και για τις άλλες ακραίες περιοχές της γης, τις χώρες των Υπερβορείων κοντά στον Ίστρο και των Αιθίοπων στην Αφρική. Αυτή η περιορισμένη γνώση των ανατολικών και βόρειων ακτών του Εύξεινου Πόντου παραπέμπει σε μια προαποικιακή επαφή των Ελλήνων με την περιοχή και δεν είναι τυχαίο ότι για μια τέτοια επαφή υπάρχουν λίγα στοιχεία τόσο από τον 8ο αιώνα του Ομήρου, όσο και από την Εποχή του Χαλκού.⁹² Δεν είναι υποχρεωτικό η επαφή αυτή στη συγκεκριμένη περίοδο να τεκμηριώνεται μέσα από πολυάριθμα αρχαιολογικά ευρήματα, πόσο μάλλον όταν μιλούμε για μία περιοχή που χαρακτηρίζεται από τη σημαντική – για διάφορους λόγους⁹³ – έλλειψη ανασκαφικής δραστηριότητας.⁹⁴

Θα μπορούσαμε λοιπόν συμπερασματικά να θεωρήσουμε ότι για τους Έλληνες της Ύστερης Εποχής Χαλκού, της γεωμετρικής και μέρους της αρχαϊκής περιόδου (εικ. 1) ο κόσμος που γνώριζαν τελείωνε προς τα ανατολικά-βορειοανατολικά στα αντίστοιχα παράλια του Εύξεινου Πόντου. Επρόκειτο για περιοχές που προκαλούσαν δέος και μυστήριο, και θα ήταν ακόμα ελάχιστα γνωστές – αλλά πάντως γνωστές – μέσα από τις

90. Μανωλεδάκης, ό.π. (σημ. 2), σσ. 96-98.

91. Αν και η αρχή της παρουσίας των Ελλήνων εκεί χρονολογείται αργότερα, στο πρώτο μισό του 6ου αιώνα π.Χ. Βλ. Lordkipanidze, ό.π. (σημ. 80), σσ. 190-192, ο οποίος πάντως ελκύεται από την υπόθεση της επαφής των Ελλήνων με τον Εύξεινο Πόντο από τη Μυκηναϊκή εποχή και θεωρεί ότι το όνομα της Αίας κληροδοτήθηκε από την εποχή αυτή και πέρασε στο ελληνικό έπος μέσα από την προφορική ποιητική παράδοση.

92. Βλ. παραπάνω και Lordkipanidze, ό.π. (σημ. 80), σ. 191.

93. Βλ. π.χ. Petropoulos, ό.π. (σημ. 77), σ. 19.

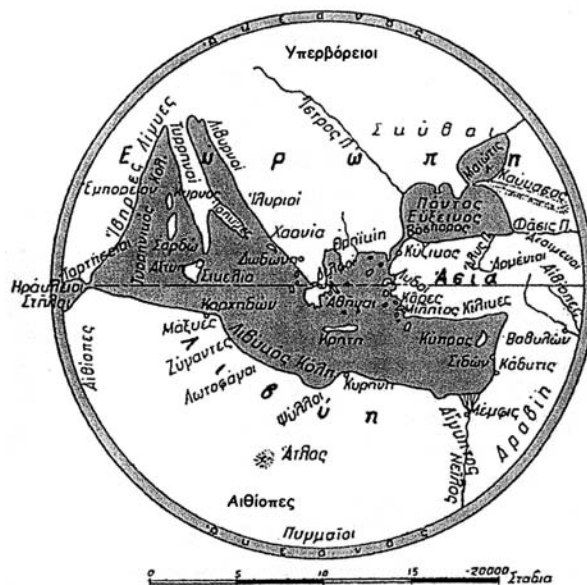
94. Βλ. ενδεικτικά Drews, ό.π. (σημ. 86), 18. Για τους αρχαιολογικά ερευνημένους χώρους στη βόρεια ακτή του Εύξεινου Πόντου βλ. M. J. Treister – Y. G. Vinogradov, «Archaeology on the Northern Coast of the Black Sea», *AJA* 97 (1993) 521-563.

γενικές περιγραφές και τις φήμες ολιγάριθμων ταξιδιωτών ή άλλων λαών. Με τον αποικισμό άρχισε να δαμάζεται αυτό το δέος και να ανακαλύπτεται ουσιαστικά η περιοχή, σύντομα μάλιστα και τόποι πέρα από αυτήν.

Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

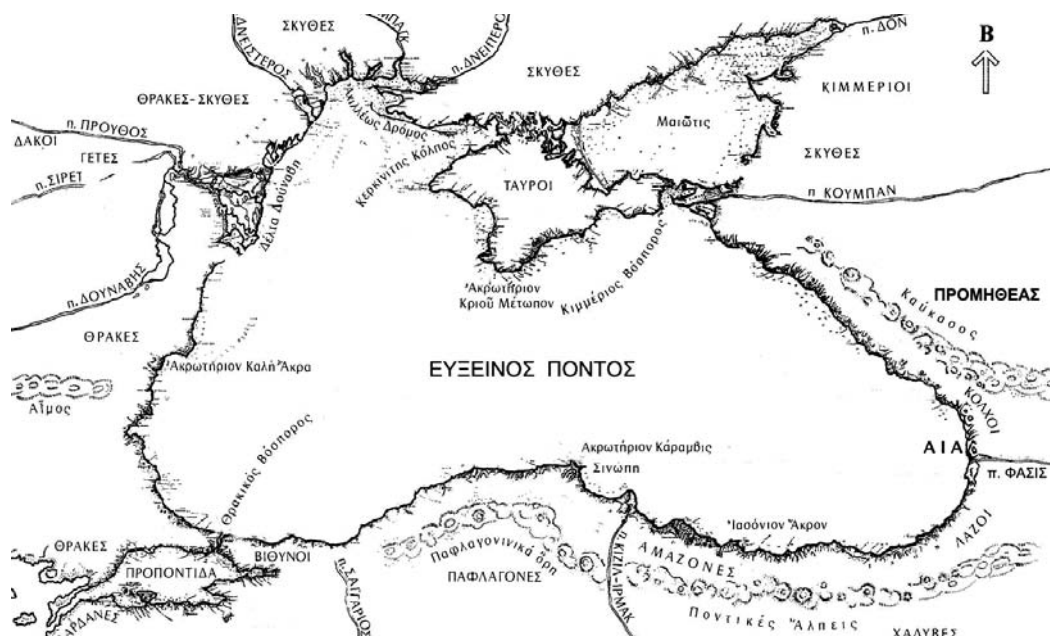
ΜΑΝΟΛΗΣ ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗΣ

Εικ. 1. Ο χάρτης («πίναξ») του Αναξίμανδρου από τη Μίλητο (610-547 π.Χ.) (αναπαράσταση), ο πρώτος χάρτης της οιοουμένης, όπως αυτή ήταν τότε γνωστή. Κυριαρχεί η αντίληψη ότι η γη αποτελεί επίπεδο δίσκο, περιβαλλόμενο από τον Ωκεανό.

Εικ. 2. Ο χάρτης του Εκαταίου του Μιλήσιου (περ. 550-475 π.Χ.), που χρησιμοποιήθηκε ευρέως στην εποχή του (αναπαράσταση). Διατηρείται η αντίληψη σχετικά με τον Ωκεανό που περιβάλλει τον γήινο δίσκο.

Εικ. 3. Χάρτης (αρχαίος-μυθολογικός) του Εύξεινου Πόντου. Στα ανατολικά η Αία, προορισμός των Αργοναυτών, και ο Καύκασος, τόπος του μαρτυρίου του Προμηθέα.

Εικ. 4. Εσωτερικό λακωνικής μελανόμορφης κύλικας του Ζωγράφου του Αρχεσιλάου (560-555 π.Χ.). Απεικονίζονται ο Άτλας και ο Προμηθέας στις δύο άκρες της γης, να υποφέρουν τα μαρτύριά τους. Από το Cerveteri (Caere) της Ετρουρίας. Βατικανό, Museo Gregoriano Etrusco 16592 (φωτ. από Μ. Τιβέριος, Αρχαία Αγγεία, Αθήνα, Εκδ. Αθηνών, 1996, ειχ. 65.

Εικ. 5. Ο κατοικημένος κόσμος, κατά τον Ηρόδοτο, τον 5ο αιώνα π.Χ.

Εικ. 6. Ο χάρτης της οικουμένης, σύμφωνα με τη Γεωγραφία του Κλαύδιου Πτολεμαίου (περ. 90-178 μ.Χ.), στη «δύτηρη πτολεμαϊκή προβολή» (Urb. lat. 274, ff. 74v-75r).